Пам'яті Юрія Яновського

І от я знову чую твоє дихання, твій нешвидкий, приглушений голос, твої стримані, але внутрішньо гарячі слова; чую широку музику твоїх мрій і сподівань, узорну гру твоєї уяви і звучне відлуння пережитих, дбайливо збережених у твоїй пам'яті спогадів, радощів і болів, твоїх нечастих днів світлих і нерідких печальних днів. І от я знову бачу тебе таким, яким уперше побачив п'ятдесят чотири роки тому в Будинку селянина, вестибюль якого був розмащисто й щедро розмальований Федором Кричевським.

На його стінних розписах похмурі, зеленкувато-сірі і брунатно-чорні барви картин минувшини змінювалися багрянцем, променистою глибиною і тріумфуючим сяянням картин революції і розкритих нею обріїв. Ти стояв і вглядався в шереги козаків, опришків, кріпаків, бунтарів, революціонерів, червоних бійців, більшовиків-переможців, що потоком текли по стінах над сходами триповерхового будинку, де тоді містилася редакція газети "Більшовик". Ти прийшов сюди на запрошення, яке я, нештатний літпрацівник газети, написав тобі за дорученням мого шефа, завідувача літературного відділу газети — поета Михайля Семенка, невисокого, чорнявого, моторного, тривожного чоловіка, проводиря київських панфутуристів, непримиренного супротивника всього застарілого, віджилого, куркульського, міщанського, який у своїй непримиренності часто доходив до крайностей, до зухвальства, до прикрого прагнення під'юджувати й епатувати. Хто сприймав його поверхово, ошелешений бравурністю квазірадикальних фраз і поз, той міг і не зауважити, як віддано і пильно дбав Семенко, щоб підтримати молоде поповнення радянської, теж такої ще молодої літератури, як глибоко, всім внутрішнім життям своїм Семенко служив поезії, і сам її творив, і цінував, стежачи за всіма її виявами, в котрих він проникливо

відчував уже перший проблиск, перший порух, першу іскринку обдарованості. Цю іскринку він помітив, прочитавши в газеті "Пролетарская правда" кілька російських віршів, підписаних якимось Юрієм Яновським.

"Ти не знаєш такого? — допитував Семенко і в свого найближчого, трохи молодшого друга Гео Шкурупія, і в мене. Ми знизували плечима. — Ну, тоді мотай до "Пролетарской правды", довідайся, хто він такий, де живе, і приведи сюди, до мене".

Я пішов. На Тургенєвській вулиці, в нужденному, перехнябленому будиночку, у вогкому напівпідвалі, де жив Яновський, було дуже непривітно цього зимового надвечір'я. Яновського я не застав. Він ще не повернувся з політехнічного інституту. "Пізно приходить, — казала господиня квартири, в якій одну кімнатку наймав Юрій. — А то, бува, як піде десь заробляти, то аж вночі". Студент підробляв, як міг: то електрику біжить полагодити, то виходить сніг розчистити, то дрова рубає. Були й дні голоднечі, особливо гризучі в місті двадцять четвертого року, за непівських часів, коли вітрини приватних крамниць дуже дратували і своїми натюрмортами, і табличкою з позначенням цін, не таких вже астрономічних, які були до щойно оголошеної грошової реформи, але однаково недоступних для бідного студента. Рідко коли Яновський міг собі дозволити з'їсти порцію вареників у сусідній з його домом "Вареничній". Він ставився до цього приватнокапіталістичного закладу з шанобою, не надто доречною, і коли хотів почастувати когось із друзів, то запрошував саме сюди на лапаті, як поліські постоли, вареники з сиром чи волокнистою печінкою. Був і я вшанований таким запрошенням через кілька днів після нашої першої зустрічі. Не заставши тебе вдома, я передав через господиню листа з проханням прийти до редакції.

Ось ти і прийшов, і стояв у вестибюлі, і, зніяковілий, стривожений, чекав на розмову зі "справжнім письменником", з Михайлем Семенком, про якого чув, але дотіль ніколи не здибав, бо ходити на вечори панфутуристів не мав ані часу, ані охоти.

Заплющую очі і пригадую тодішнього тебе: високого, цибатого, незграбного, з довгою, витягнутою шиєю, з обкутаними зеленими обмотками худими ногами, встромленими в зашкарублі й тяжкі австрійські солдатські буци. Ти всміхався. Стримано і журливо всміхався по-хлопчачому припухлими губами, та й весь був просто хлопчаком, у якого тільки очі виказували, що смутки і тривоги, злидні й переживання не обминули юнака ані в єлисаветградських степах, де проминуло отроцтво, ані по убогих притулках київського студентського існування.

Семенко витратив не багато аргументів, щоб переконати тебе приєднатися до його футуристичної кумпанії, почати працю в редакції, друкуватися в газеті. Літературної праці навчався ти вже й сам. Писав вірші, оповідання, нариси російською і українською мовами. Часом друкував їх у київських газетах. Цикл таких віршів у газеті "Пролетарская правда" і привернув до себе увагу Семенка. Побачивши, поговоривши, почастувавши тебе редакційним жовтеньким чаєм, Михайль ще більше упевнився в тому, що перше його враження від твоїх поезій не було помилкове. Ти вже писав, хай недосвідчене, невправно, недосконало, але по-юному свіжо, щиро, іскристо. Десь у глибині душі ти, боячись сам у це повірити, відчув себе письменником. У скриньці під тапчаном, на якому спав, чи в глибоких кишенях залатаного галіфе ти ховав уже аркушики своїх творів. "От і давайте, давайте їх мені", — Семенко навіть руку простягнув, щоб взяти в автора рукопис, але автор нічого не приніс, бо й не гадав, що так зразу може змінитися доля його.

А доля змінилася. Мало не кожного дня, гуркаючи буцами, ти зводився по сходах Будинку селянина. Рідше й рідше бачили тебе в аудиторії політехнічного інституту, а невдовзі підручники з електротехнічної справи потрапили до крамнички базарного букініста; на дощатому столі в твоєму підвальчику перо й далі рипіло, проте виводило воно не дрібно й ретельно писані формули опору матеріалів, а так само акуратно виведені рядки віршів або оповідань. Невеличкі аркушики перших твоїх рукописів не рясніли закресленнями чи поправками. Ти записував тільки те, що вже було виношене в думках, що вже встоялося й прояснилося в кожному своєму звороті, епітеті, римі. Твій почерк я відразу розпізнаю, його і роки не змінили. Від першого до останнього тобою написаного рядка всі вони були рівно й дбайливо накреслені, стримані і ясно прочитувані, випробувані глибокою внутрішньою перевіркою. Вони були такі, як ти сам, — виструнчений, коректний, джентльменськи стриманий, але водночас внутрішньо напружений і мужньо стійкий. Згодом тобі не раз випадали суворі випробування. Вони ніколи не похитнули в тебе того органічного, непоказного почуття власної гідності, скромної, небучної гордості, що були підпорою твого вразливого, чулого, ніжного єства. І завше щось юнацьке, хлопчаче, пустотливе, навіть наївне таїлося в тобі, виблискуючи і виграваючи в щасливі хвилини твого життя. Нечасті були вони, оці грайливі хвилини, але ти вмів насолоджуватись і живитися ними. Ти вимріював собі своє майбутнє, той час, коли десь після сімдесяти підуть дальші роки роздумів і спогадів. Ти писав: "Багате досвідом життя лежить переді мною, як рельєфна мапа моєї республіки. Скільки-то води втекло з того дня, коли я, молодий, зелений юнак, окунувся в життя! Зараз мені—за сімдесят, мене термосить іноді ломота, руки дрижать, і на очі набігає сльоза". Ти помилився. Востаннє сльоза набігла на твої затьмарені стражданням і смертю очі, коли тобі ще не було п'ятдесяти двох років. Ти писав: "Мені починає боліти серце. В цьому немає нічого дивного: повертаючи до молодих років, і сам стаєш ніби

молодший, серце мусить більше працювати... Гей, однолітки, чи й вам так болить часом серце?"

Так, Юрію, болить. Повертаючись думкою до наших молодих років, сиджу мовчки, а тоді і серце працює більше, і неправди не виносить серце, і з болем пишу я тобі про те, що ти сам знаєш, і що вже записав назавше, і чого ти ніколи не повториш, не відповіси. І все-таки я пишу тобі про це, бо любив, люблю і любитиму тебе, бо рана, що її завдав тобі, стала моєю раною.

Я звертаюсь до тебе. Так, ти мені не відповіси. Мені Дають відповідь спогади про тебе. Мов жарини того вогниська, до якого простягав свої старечі руки сімдесятилітній Ти, названий тобою в твоєму ж романі химерним псевдонімом То-Ма-Кі, спогади ці і зогрівають, і печуть мене. Я не зватиму тебе в спогадах То-Ма-Кі, ані Юрієм Івановичем. Я казатиму про тебе — Юрій, Юра, бо так звав тебе за життя і так зву тебе й по смерті.

З ранньої весни 1924 року ми почали товаришувати. Працювали в газеті, бігали по місту репортерами, з перших більших гонорарів справили собі костюми, пальта. Юрій скинув нарешті гуркітливі буци і дженджикував у гостроносих, ультрамодних "шіммі". Гарний, стрункий, високолобий, приємний у бідній своїй елегантності юнак, на якого заглядалися всі друкарки редакції, він охоче виступав на літературних вечорах панфутуристів, хоч ні в його ставленні до мистецтва, ні в його поезіях та оповіданнях футуристичного не було ні краплини. В них буяли пахощі і гомони того тривожного, сповитого курявою походів і боїв, застеленого димами вояцьких бівуаків і чорно-багряних пожеж єлисаветградського степу, яким Юрій десь з року двадцятого по рік двадцять другий ходив і їздив то з текою повітового статистика, то з портфелем продагента, то з каламарем писаря ревтрибуналу, ставши свідком і запеклих кавалерійських атак червоної кінноти на

решткки контрреволюційних банд, і страшних картин погромів, учинюваних петлюрівськими чи махновськими горлорізами, і спопелілих сільських майданів, обставлених шибеницями, на яких денікінські кати давили повсталих українських робітників і селян. Не раз кулі з куркульських одрізанів свистіли над головою Юри, не раз смерть з-за рогу хати визирала на нього, і тільки щаслива доля рятувала хлопця, начебто зберігаючи його в ім'я тих відкриттів нового людського духовного життя, які має зробити і зробив цей ласкавоокий і задумливий юний мандрівник по бойових дорогах Єлисаветградщини. Він бережно приніс у своїй душі і з перших же написаних ним рядків новел віддав читачеві враження, думи і образи, здобуті у звихрені роки громадянської війни та чужоземної інтервенції: "Заривалися паровози в землю, вагонам хотілося стулитися гармошкою. Лопались кістки, стукали вибухи, лилася кров: різали людей... А потім німці — тікали". Так писав Яновський у першому своєму оповіданні, видрукуваному в лютому місяці 1924 року в газеті "Більшовик". Я, радіючи і хвилюючись, читав його вірші та оповідання, які він приносив до редакції і які свідчили про ненастанне творче зростання молодого автора. Він одразу спромігся бути самим собою, неповторним, своєрідним і щодо стилю, і щодо мови, підносячись своїм романтичним високим злетом над тими схематично-повчальними, чи імпресіоністично-претензійними, чи натуралістично-повзучими творами, яких було пребагато за перших років становлення української радянської літератури. І саме в мужній революційній романтиці полягала новаторська роль писань Яновського, які, не маючи в собі нічого з футуристичних вихилясів, все-таки здобули йому і визнання, і пошану "панфутуристичного вождя", що ненав'язливе, але уважно піклувався подальшою долею Юри. Він давав йому першому слово на найбільш відповідальних вечорах панфутуристів не тому, що з Юрія був найзапальніший боєць за категоричну деструкцію мистецтва, оголошену Михайлем, а тому, що в Юриних ще не дуже досконалих, але чулих і щирих

словах слухачі вчували закоханість поета в революцію, в світле майбутнє, в боротьбу народу, натхненого кличем Леніна. В зимові місяці двадцять четвертого року, в дні всенародної скорботи, в часи, коли "на землі ридали чорні бюлетені", Яновський зводився на трибуни зборів, виходив на естради літературних вечорів, читаючи свої вірші про Леніна, про чорні траурні бюлетені, про те, як "телеграми по землі вигукували дротом — Ленін!". Він читав негучно, не намагаючись бути патетичним. Він був просто щирий і скромний і до аудиторії звертався не як трибун, а як співрозмовник, і цим пригортав до себе симпатії слухачів. Коли ж завзятіші учасники вечорів, такі, як насамперед сам Семенко та Гео Шкурупій, розпочинали атаки на мистецтво, на літературні традиції, на класичну літературу, — Яновський відходив убік, бо все глибше й глибше відчував, які чужі і неприйнятні для нього такі вигуки й вихватки. Вже з Єлисаветграда приніс він у собі непохитну любов до Гоголя, до Шевченка, до народної пісні і легенди, до невтомного шукання краси й виразності слова, барви, музики. Він жадібно читав, і за учнівських років його літературного життя часто можна було відчути, чиїми книгами він захоплювався, чиї вірші знав напам'ять, чиї строфи перекладав українською мовою. Маяковський і Багрицький, Бабель і Всеволод Іванов, Ганна Барвінок (яку високо цінував за багатство мови) і Джозеф Конрад (який своєю романтикою моря був співзвучний романтичним поривам хлопця-степовика, що згодом став захопленим співцем морської стихії: "Вітаю море! Корабельна путь лежить по всій землі!"). Ще зі студентських років почав він збирати і пильно зберігати улюблені, не раз перечитувані ним книжки. Він їх возив з собою і тільки пізнього літа сорок першого року був змушений покинути більшість їх на полиці своєї київської квартири, вибравши з них кілька щонайулюбленіших — Гоголя, Шевченка, українські думи, словник Грінченка. Я не бачив його у момент прощання, але уявляю собі, як бережно й ласкаво перегортав він у цю тужну годину сторінки новел Меріме и Ореста Левицького,

томики Сервантеса й Де Костера, "Козаків" Толстого і "Олмейрову примху" Конрада, "Кола Брюньйона" Роллана і "Подорож майстра Леонарда" свого друга Майка Йогансена. Коли Яновський сорок третього року повернувся до визволеного Києва і ввійшов у порожній і пограбований фашистами будинок по вулиці Леніна, то в своїй квартирі він побачив купи сміття, побиті пляшки, лахмани зеленаво-сизих мундирів. На полицях, де зберігалися дібрані на Юрин смак і вподобу книги, лежав тільки порох і подертий папір. Книг не було, їх вкрали чи спалили. Довелося наново вишукувати, купувати, збирати. Трохи пізніше частину з них, позначену автографом Юри, виявили бібліотекарі в стосах книжок, звезених з пограбованих німцями домів до Публічної бібліотеки. Радісно показував Юра мені ці багатостраждальні, обпалені і забруднені томики.

Як душа його мужніла, як вона зростала — видно було з кожного нового Юриного оповідання, кожного нового вірша. Михайль Семенко не тільки вітійствував на літературних вечорах і диспутах, кидаючи свої не дуже небезпечні блискавиці то в один бік — на академістів, традиціоналістів, неокласиків, то в другий — на гартівців, плужан, загрозливих його суперників. Виступи панфутуристів часто кінчалися посвистами, обуреним галасом і навіть образливими вигуками слухачів — чи було то десь у клубі, чи в аудиторії університету, чи в читальному залі книгозбірні. Михайль запевняв, що задоволений з такого реагування — оце, мовляв, класова боротьба, хоча насправді було це ексцесами групівщини, гуртківщини, зарозумілого дрібнобуржуазного "лівацтва". В Юрія і в мене поступово накопичувалося невдоволення. Ми не могли зректися, ми не хотіли зрікатись, і ми не зреклися тих явищ літератури і минулих часів, і сучасності, які нас хвилювали, збагачували. Ми хоч і по-дружньому, але сварилися з Семенком, коли він нападав на укоханого нами Тичину, на наш захват прочитаними тоді баладами Тихонова, міцно написаними

новелами Косинки чи оповіданнями Бабеля. В чому ми були єдині — у визнанні могутньої поезії Маяковського.

Нас, напівголодних репортерчиків, Семенко водив до кав'ярні. В ресторанах ми бували рідко, а от мало не щовечора ходили на чолі з нашим головним панфутуристом до грецької кав'ярні по Костьольній вулиці. Там у маленьких чашечках давали духмяну чорну каву і склянки холодної води. Можна було купити і до нудоти солодкі східні ласощі, але в мецената не завше вистачало на цю розкіш коштів. Кава пилася повільно. Часу вистачало, щоб і посваритись, і помиритись, і потішитись читанням уголос своїх віршів, а частіше віршів Маяковського. Я знав напам'ять мало не всю поему про 150 мільйонів і читав її захоплено й невміло, аж викликав протест з боку сусідніх столиків, заважаючи зібраним там крамарям, непманам, іншим усяким "пережиткам" тихо й обережно говорити про свої справи, що, либонь, дуже вимагали прихованості й притишеності. Ми на цих діляг не зважали. Біля нашого столика купчилось більше й більше людей — неофітів панфутуризму. Приходив скромний, небалакучий, але видатний у своїй професії лікар Йосип Стрільчук, молоденький режисер Ларя Френкель, який привів з собою свого дружка — Люсю Каплера, ласкавого, дотепного, веселого юнака, що вирішив покінчити з естрадними танцюристськими виступами і взятися за вирішальне в світових масштабах діло розвитку панфутуристичного театру. Семенко нямір Люсі радо схвалив, і от через кілька місяців ми всі зібралися на прем'єру театру "Аспанфут". Каплер поставив п'єсу — не пам'ятаю чию, певне, якогось американського автора — про загибель підводного човна. На сцені була суцільна тьма, і тільки червоними жаринками цигарок (у підводному човні?) позначалися мізансцени дійових осіб, що вимовляли штучними, приглушеними голосами уривчасті й логічно не пов'язані репліки. Здається, вистави Люсиного театру так і закінчилися цією прем'єрою. Панфутуристичний рух, розпочатий бучними сигналами "Семафора в майбутнє", худенькою газетою

"Катафалк мистецтва", кричущими афішами з розсипаними увсебіч знаками оклику, — галасливий панфутуристичний рух, анітрохи не налякавши мистецтва своїми катафалками, никнув і розпадався.

"В цій міщанській провінції нас не зрозуміли, — скаржився Семенко на київську публіку і з надією позирав на тодішню столицю республіки, на Харків. — От пождіть трохи. І сам переїду, і вас перевезу", — обіцяв він. Юра і я чекали на це. Шкурупій же категорично відмовився покидати рідний, улюблений Київ, як не умовляв його Семенко.

Минуло з півтора року од часу, коли Яновський уперше ступив на сходи, що вели до літератури чи принаймні до передпокою. Він тримався на шумних літературних вечорах осторонь, внутрішньо не поділяючи їхньої марної задерикуватості, зберігаючи себе, свій час, свою енергію для тих годин раннього ранку, коли слова оповіді, виношені за день, викристалізувані вночі, лягали енергійними, динамічними реченнями на аркушики паперу, пишучись майже без правок і переробок. Вимогливо і запопадливо були продумані двадцятидвохлітнім юнаком враження, спогади, переживання, накопичені в пам'яті за його життя, іще недовгого, але сповненого не чуваними дотіль подіями, образами дивовижних людей, небувалими грозами революції. Дещо додумувалось, вигадувалось, а то й позичалось — і тоді пахло штучністю й оголеністю наміру, але це були лише окремі сюжетні ходи, поодинокі деталі. Основне, справді важливе, пережите, обмислене, ставало з кожним новим твором виразнішим, переконливішим, неповторним. Формувався стиль, манера викладу, творче обличчя людини, що стає письменником мужнім, бездоганно чесним і високодумним. Цей процес творчого зростання Яновського особливо доказово втілився в його рвучкій своїми ритмами оповіді "Рейд", в його напруженій повісті про робітниче повстання проти анархістської банди, що

захопила маленьке степове місто Байгород, як назвав письменник свій рідний Єлисаветград, описуючи — не обійшовшись без вигадки — події, подвиги і трагедії повсталих степовиків у боротьбі за перемогу Рад.

"Байгород" Юра опублікував у Харкові, куди його і мене перетяг Михаиль Семенко, коли дістав там цікаву і клопітливу посаду завідувача сценарного відділу Республіканського фотокіноуправління. Не відразу почався і для Яновського, і для Бажана важливий кінематографічний період їхнього життя. Не просто було Семенкові притягти до щойно ввімкнутої тоді в процеси розвитку української радянської культури таємничої і незвичайної галузі кіномистецтва нових, зовсім не обізнаних з секретами "великого німого", не перевірених на ділі та й мало кому відомих молодиків. Партія за ленінською вказівкою про "найважливіше з мистецтв" послала на роботу в кіно і таких старіших, загартованих у класовій боротьбі людей, як-от: моряк-більшовик, учасник Жовтня, миргородський чекіст Павло Нечес, що скоро виявив себе як талановитий, наділений дивовижною інтуїцією і розумінням людей кінематографічний діяч, майбутній директор Одеської кіностудії, де він на все життя здружився зі своїм головним редактором, працьовитим і уважним, наполегливим і делікатним. Ним став, переїхавши двадцять шостого року з Харкова до Одеси, Юрій Яновський. Але перед цим був важливий для формування Яновського як митця, літератора і майбутнього кінематографіста етап харківського життя.

Не відразу, переїхавши до Харкова, зміг Семенко залучити нас до роботи в кіно. Юра пішов працювати до редакції "Вістей ВУЦВКу", я — до журналу профспілки сільськогосподарських робітників "Нова громада". Ледведедве знайшли собі житло. Аж на околицях, та й не те щоб робітничих, а базарних, занедбаних, без електрики, без водогону, без міліції, яка дуже придалась би, щоб уночі рідше лунали лайки, ґвалти, верески і

лементи. Годі було тут спокійно заснути після праці, після літературних дискусій, після довгих балачок та вечорів у недавно відкритому Будинку літераторів імені В. Блакитного. Цей клуб став уже справжнім осередком забуялого літературного життя столиці. Воно захопило і нас обох. Розходжень ня з групою Михайля Семенка поглиблювались. Хоч панфутуристи, прагнучи позбавитись деяких малоприємних сторін своєї репутації, і перейменували себе на комункультівців, але те мало допомогло. І Юра, і я бачили, що нам з ними не по дорозі. Семенко лаявся, взивав нас зрадниками, перекидьками. Ми й справді перекинулись, хоча й опинились на ще більш непевній дорозі, вступивши до так званої Вільної академії пролетарської літератури — літературної організації далеко не одностайної, але, за задумом фундаторів, протиставленої ідеям інтернаціоналістської соціалістичної культури. Згодом, коли керівництво "Вапліте" одвертіше й одвертіше почало викладати свої націоналістичні позиції, серед ваплітян виник розлам. Більшість письменників стала відходити від цієї організації. Серед них був і Яновський, і я, що з 1927 року друкували свої твори в журналі "Вапліте". Там з'явився "Байгород" Яновського, прихильно і навіть захоплено зустрінутий читачами. Не було сумніву, що література поповнилася митцем, на якого можна сміливо покласти великі надії. Тим часом цей митець ходив майже безпритульний, міняючи у кварталах узбіч пустирів, що відділяли місто від лісопарку, одну жалюгідну кімнатку на іншу, ще жалюгіднішу. Таке життя в мене і в нього тривало, аж доки ми обидва не почали працювати під егідою Михайля Семенка у Всеукраїнському фотокіноуправлінні — ВУФКУ. Семенко, як уже мовилося, завідував сценарною редакцією, Юра був у нього редактором, а я орудував у новозаснованому журналі "Кіно". Партія доручила керівництву ВУФКУ притягати в нову для української культури галузь мистецтва (де досі працювали здебільше старі, ще за дореволюційних часів навчені кінематографісти — режисери, оператори, художники) нові сили, що зростали в процесі становлення радянського

українського мистецтва. Вирішальну роль тут мали відіграти творці першої, початкової ланки кінематографічної справи — автори сценаріїв, письменники й журналісти. Радянські письменники — і українські, і російські — ставали щораз більшою і більшою мірою адептами незвичайного, нового, та ще й не цілком позбавленого старої малошановної репутації мистецтва кінематографії. До відділеної перегородками від великого залу колишнього банківського будинку на площі Тевелева кімнати Михайли часто заходив, наїжджаючи з Москви, гучноголосий Маяковський. Там і познайомилися ми з ним. Семенко, як завідувач сценарного відділу, часто не надто церемонно сперечався зі славетним гостем, і гість мусив іти на згоду, хоч лаявся і гримів. Юра обережно прислухався і дивувався, а я загалом не був допущений до цих справ, бо не журналу личило ж про них писати. До сценарної справи були залучені письменники С. Лазурін, М. Борисов, О. Грін. За сценарії засіли Майк Йогансен, О. Досвітній, Д. Бузько, К. Полонник. Почали випробовувати себе в цьому ділі й такі новоспечені кінематографісти, як Яновський та Бажан. Уперше почули ми шелестіння кіноапарата та тріщання юпітерів, запрошені режисером А. Кордюмом до Люботина, де Кордюм проводив натурні зйомки своєї першої картини на тему про класову боротьбу на селі. Нехитрий і навіть просто примітивний сценарій не змогли виправити ані мало тоді досвідчений режисер, ба ще й менш досвідчені редактори, що терпляче сиділи, засліплені підсвіткою та виблискуванням світловідбивачів, облиті потом від полуденного сонця і свого юнацького старання, заздро задивлені на прохолодні плеса люботинських ставків, де безтурботно хлюпалися люди, не зайняті такими серйозними справами, як ми, учасники — хай і не найактивніші — дивовижного процесу фільмування. Ми були дуже гордовиті й тільки після настирних умовлянь погодились, щоб оператор зняв нас на фото, яке і досі збереглося. Щасливо усміхнені, худі і довгі, стоїмо ми на пагорбі над ставком і ласкаво дивимось на своїх кінематографічних колег, бо, хоча й

були ми начальниками, вдвох не набрали ще й сорока п'яти років і тому мусили поводитись і гідно, і скромно. Ах, люботинські ставки! Вони нам полюбилися з отих днів перших кінозйомок, і ми — Юра, я і наш спільний друг Степан — на вихідні дні часто до них приїздили, блукали по пагорбах і тінявих стежках гайків, купалися і мріяли, вилежуючись на галявах. Певне, ми втрьох задрімали, бо нас сполохав раптовий шурхіт чагарів, хлюпотіння води. Зі ставка вийшла, сяючи своїм золотистим, гармонійним, нічим не прикритим тілом, дівчина. Вона нас не помітила і стояла, виструнчившись і поправляючи руками розкуйовджену косу, таку ж золотисту, як і її тіло. Ми задихнулися. Ми боялися. Ми боялися й поворухнутись, щоб не зникла ця прекрасна поява. Дівчина кинулася у воду і сильними, наввимашки, рухами попливла. Ми подивились один на одного. Нас наче вразила блискавка. Юра почав лихоманкове говорити: "Ходім за нею. Ходім, куди вона піде. Ходім, щоб дізнатися, де вона живе". Юра був у запалі. Він, такий стриманий, такий неохочий на визнання своїх молодечих клопотів закоханості, тут раптом спалахнув. Ми подалися в той бік, куди попливла дівчина, і побачили її. Вона спокійно натягала на себе свою легеньку, простеньку сукню, забрала торбинку і пішла неквапливо стежкою до станції. Ми рушили за нею, вдаючи, що зайняті бесідою, щоб, озирнувшись, вона нас не запідозрила в переслідуванні. Степан узявся, приїхавши до Харкова, піти за нею і дізнатися, де вона живе. Вдавшись до хитрощів, може, навіть зухвалих, ми дізналися її адресу, її ім'я, де вона працює. І Юра за допомогою Степана таки познайомився з нею. Я був одсторонений. Юра в своєму нещасливому романі признався мені тільки тоді, коли все було з'ясовано. Дівчина готувалася до шлюбу з молодим робітником з Холодної гори, який, за оцінкою Юри, був цілком недостойний її прихильності. Юрин спалах любові й гіркоти недовго пломенів.

В ньому задьориста, а разом з тим недратівлива і тепла нотка іронії та самоіронії звучала сильніше і сильніше. Він її топів

не ховав і в своєму ставленні до жінок, які так часто і так виразно, проте здебільшого марно являли йому знаки своєї симпатії, якщо и не закоханості. Ці знаки спостерігали ми, бо сам Юра чи не вбачав, чи волів їх не вбачати. Він був дуже стриманий, чистий і нехитливий у справах любові, гостро ворожий усякому цинізмові і в побуті небалакучий щодо своїх інтимних почувань. В поезіях, в оповіданнях він припускався аж надмірної романтизації, як-от, скажімо, в "Історії попільниці", в "Романі Ма" або в приписаній японцям ліриці "Романтики моря", але, говорячи про реалії свого життя, він щодо переживань закоханості не лишив майбутньому біографові надто багато матеріалу. Згодом в Одесі він більше вигадає, ніж відобразить дійсну історію трикутника взаємин То-Ма-Кі, Сева й дивовижної танцівниці Тайах. Він промовчав про оте справжнє глибоке почуття, яке прийшло до нього після зустрічі з молодою актрисою Тамарою, що стала його дружиною на всі двадцять шість років подальшого життя...

В оточенні письменників і журналістів, скупчених тоді навколо редакції "Вістей" на чолі з В. Блакитним, точилося наше холостяцьке безпритульне, але цікаво й плідно заповнене літературними й газетярськими турботами життя. Юрою і мною піклувалися старші товариші. Спершу це був Семенко, але, люблячи його, цінуючи його піклування, і Юра, і я відчували, що вже не можемо поділяти його поглядів на долю українського радянського мистецтва, його пророкувань, його напучувань. Однак нелегко було нам розібратися в гармидері групових чвар, диспутів, маніфестів, декларацій, що панував тоді в літературному житті. Нелегко було нам розпізнати дорогу, яка найг.евніше вела в комуністичне майбутнє, якому ми прагнули — хай плутано й непослідовно, але пристрасно — служити своїм трудом, своїм словом, своїм писанням.

Прийшли нові друзі. Вони умовляли нас далі й далі відходити від тих нігілістичних позицій, які обстоював

Комункульт, і тягли до позицій інших, що, як виявилось, були не менш хибні. Вступивши до Вільної академії пролетарської літератури, друкуючись у журналі "Вапліте", ми горнулися до її, так би мовити, "лівого крила", до якого належали найближчі нам письменники Юрій Смолич, Петро Панч, Майк Йогансен, Олекса Слісаренко, художник Сашко Довженко. Семенко хоч і гнівався, але не кинув дбати про нас. Одержавши кращу квартиру, він свою кімнатку, точніше, куток у домі, де мешкали співробітники "Вістей", передав мені. Я зі своїм ще уманським другом, чудесним і добрим Стьопою Мельником, принесли туди придбані на благовіщенській товкучці два табурети, дві розкладушки, кухонний стіл і відчули себе повновладними господарями не найманої, а власної житлоплощі, та ще й з паркетною підлогою і теплою вбиральнею та ванною, до якої, правда, доводилось бігати через темні коридори, де люто сичали і палахкотіли сусідські примуси. В коридорі мені назустріч ішов стрункий кучерявий чоловік, накинувши на плече строкатий — відразу видать, що закордонний! — рушник. "Новосельцям привіт"! — гукнув він, і я впізнав Сашка Довженка. Двері його кімнати виходили в той зал, у відгородженому кутку якого оселилися ми зі Стьопою. Ми раділи, що в нас таке чудесне товариство — Сашко зі своєю сіроокою Варварою, милий вістянський журналіст Михайло Білач, дружина якого часом дозволяла нам колисати щойно народжену Гориславу, діловий, поважний, овіяний димком люлькового тютюну і запахом різкого одеколону Василь Радиш та інші приємні й цікаві люди. Юра прийшов, придивився і похитав од заздрості головою. Він і досі тинявся по найманих кутках. Бредучи Пушкінською вулицею, він регулярно заходив до нас. До залу. відірвавшись од мольберта, входив Сашко; вчотирьох сідали на поміст, вкритий килимом. Там оголена натурниця тричі на тиждень зранку позувала гурткові художників, вганяючи Стьопу й мене, коли ми йшли вмиватися, у превелике зніяковіння. Надвечір у залі хазяйнували ми, влаштовували на помості симпозіум, вели бесіду. Довгу,

розмаїту, запальну. Яновський і я на той час вже працювали в кіно і не без хизування говорили на кінотеми як знавці, чим викликали в Довженка цілком справедливий спротив, бо він, ще не відсуваючи набік палітри й мольберта, вже марив про кіно і думав про нього глибше й запальніше за нас. Митцеві не вистачало в малярстві, в цій одномоментній фіксації руху, продовженого тільки в уяві художника й чулого глядача, руху видимого, тривалого в часі — в тій категорії буття, яка давала непосильні для скульптури, живопису, графіки можливості розкриття людини і природи. Довженко, пристрасний митець-шукач, стояв на роздоріжжі. Ходив на кінодискусії, виступав, малював кіноплакати, робив перші спроби написання сценаріїв. Він читав нам уривки, і ми, знаючи попервах Довженка як обдарованого живописця й графіка, не могли не чудуватися з його винахідливого, вигадливого, дотепного і неповторного хисту літератора-сценариста.

На життєвому переломі, коли ще мучили вагання, хоч плекана роками любов до малярства вже поволі відступала перед захватом кінематографією, Олександра Довженка спіткало велике лихо. Варвара, яка не вміла себе доглянути, самовіддано дбаючи про Сашка, занехаяла зловісно причаєну в ній тяжку хворобу. Лікарі категорично наказали Сашкові на довгий час — а може, і на роки — відправити дружину до туберкульозного санаторію. Туберкульоз роз'їдав їй кістку ноги. Варвара вже не в змозі була ходити. Тяжко було обом... Сашко не скаржився — він з незвичною для нього похмурістю змовк. Повернувшись із Криму, куди він одвіз Варвару, самітно ніс свою журбу. Самота ще більш обтяжувала. І одного вечора він звернувся до Юри з пропозицією перебратися сюди, в його кімнату. Юра подумав, подумав і згодився. Почали жити одною комуною. Спільно снідали, спільно вечеряли, спільно ходили до Будинку літераторів чи до театрів, лише на працю ходили нарізно. Правда, Сашко нікуди й не ходив — чи то сідав перед мольбертом, чи нахилявся над письмовим столом, пишучи

сценарії, а ввечері охоче втягався в балачки, які обізвав словами Беранже: "На лужку дитячий крик". Настала осінь. Перечитайте Юркову, присвячену Довженкові, новелу: "Я виглянув у сутінь вулиці. Мені журно стало чогось. Я не розумів мого друга раніше. Я розумію його тепер... Я завжди любитиму його замріяну мудрість і сивину на скронях". Сивою стала вся голова Довженка, але не постаріла їхня взаємна дружба, пронесена крізь всі труднощі й випроби життя. Дружба, розпочата на отому помості, вкритому квітчастим українським килимом, на отому "лужкові", де розлягалися і голосні промови, і суперечки, і навіть по-дитячому безпосередні й нестримані крики. Невдовзі їм судилося змовкнути. Першим виїхав до Одеси Юра. За ним туди ж вирушив Сашко. Я подався до Києва. Тільки Стьопа довго-довго мешкав, точніше, ночував, у диктовій шухляді незатишного, занехаяного, притихлого житла. Починався новий етап життя. Для Юри і Сашка це був етап одеський.

Прекрасне, сонячне, темпераментне місто над Чорним морем ще дихало не дуже чистою атмосферою останніх часів непу. В наново визолоченому ресторанному залі готелю "Лондонський" грав добірний оркестр з відомими на всю Одесу скрипалями Митником та Саксонським. Оркестр славився тим, що був єдиним коректним оркестром на всю країну, бо, граючи стримано, не заважав розмовам біля столиків, але був чутний для танцюристів, що витупцьовували поміж столиками фокстроти й чарльстони. Відвідувачі траплялися всілякі: непмани з пишнотілими подругами, наші й чужоземні моряки, шикарні джентльмени тих професій, про які не писалося в анкетах, але визнавалося в протоколах, письменники, які невдовзі стануть славетними, артисти, про яких скоро забудуть, а найбільше було тут кінематографістів. Одеса захворіла на кіноманію і величала себе "Голлівудом на березі Чорного моря". В нарисах про Одесу Юра іронічно повторив цю назву. Рідко можна було здибати одесита, що не хвалився б своїм Чорним

морем і своєю кінофабрикою, вперто називаною ним за прізвищем дореволюційного власника ханжонковською. На підприємстві Ханжонкова працювало багато тих режисерів, операторів, гримерів, навіть освітлювачів і монтажерів, що нині широко й жваво розгортали свою діяльність на новій, радянській кінофабриці. Однак в її павільйон увійшли і нові люди. У кабінетах і гримерних кімнатах зазвучала українська мова. Густий баритон Садовського, насмішкуваті репліки Замичковського, співучий голос Борисоглібської. Ці корифеї українського театру успішно виступили в перших радянських фільмах Одеської кінофабрики, а слідом за ними прийшли і такі митці, як Лесь Курбас, Амвросій Бучма, Марко Терещенко, Фауст Лопатинський. Деякі з них спробували і невдовзі, розчаровані, зреклися своїх спроб. Інші, як-от Бучма, роки життя віддали новому мистецтву, створивши для тисяч і тисяч екранів не тільки вітчизняних, а й чужоземних кінотеатрів образи, незабутні й досі. "Тарас Шевченко", "Джіммі Хіггінс", "Нічний візник" — гра Бучми в цих та й ще в багатьох фільмах стала високим зразком кіноакторського мистецтва. Бучма був у розквіті свого могутнього таланту. Темперамент аж клекотів у ньому, спонукаючи його і на екстравагантні жарти, і на ескапади. Ранком, виходячи з "Лондонського", щоб їхати на зйомки до кінофабрики, він махав ціпком, оздобленим срібною карбівкою, і до під'їзду готелю підкочувались візники, що вже чекали на свого постійного улюбленого пасажира. "Бронек Буцман! Ето да!" — говорили вони про нього захоплено і шанобливо. До першого фіакра, як тоді в Одесі звали екіпажі візників, Амвросій клав чемодан з гримом, до другого — свого улюбленого ціпка, до третього сідав сам і такою кумедною валкою їхав вранішніми, пропахлими свіжим морським бризом бульварами до колись пишного, ренесансового, обтиканого бюстами стародавніх римлян і греків особняка Сандонато-Демидових. Там були кімнати адміністрації, і акторські вбиральні, і просто комори, захаращені всяким мотлохом. Панував гамір, безладдя, грюкали двері, лаялися

адміністратори й режисери, валилося зі стін розмальоване тинькування, кришилися, а то й гепали з ніш безносі погруддя. А навколо ще був парк. Старі платани й липи стояли понад кручею. Внизу блищало й грало майвами море. На тій кручі, звісивши довгі худющі ноги, часто сидів у тривожній, але не безсилій і безнадійній задумі Юра Яновський, коли приїхав до Одеси і відразу трохи був розгубився під навалою нових людей, явищ, турбот, обов'язків, що обступили двадцятичотирьохрічного головного редактора кінофабрики. Звички дореволюційного богем'ярства, пиха старих авторитетів, недосвідченість новоприбульців, що не завше вміли гідно й витримано вести в галузі кіномистецтва лінію, вказану партією, — ох, було з чого турбуватися молодому кінематографістові, якому до того ж хотілося ще й писати, ретельно нанизувати продуманий рядок за рядком на прямокутнички паперу, бо тільки-но почалася його письменницька доля, яка мусила плідно сплестися з творчою працею в кіно.

Юра спершу оселився в "Лондонському". Тиші і спокою там не було. Безцеремонні кінодіячі не вагалися і пізньої ночі постукати у двері Юриної кімнати, щоб викласти йому чи то свої сильно напахчені кисленьким херсонським вином творчі ідеї, чи поскаржитись, чи освідчуватися в неймовірній любові до сценарного начальства. Шумів ресторан, і як тихо не грали Саксонський і Митник, але фокстротні ритми заважали ритмові Юриних думок. "Розгуляйся, широкий степе, і вмочи колоски в пил на дорозі. Білі квітки березки тягнуться за ногою. Привітно махають руками вітряки. Го-гой! — як весело йти уперед. Молодість летить наша, перед нею лежать обрії... Го-гойї Як весело йти вперед!" — дописував Юрій останні речення повісті про свій степовий Байгород, а до вікна готельної кімнати регулярно жбурляв жмут сяйва портовий маяк, і білоперими плюмажами похитувалися чорні морські хвилі. Степ і море. Вони гармонійно єдналися в одкритій для далечі й краси душі

письменника-початківця, народженого у степах, натхненого морем.

Як він знаходив час і для праці на кінофабриці, і для писання новел, і для складання пісень та балад? Де в нього бралася енергія, тим паче що молодий організм уже почала точити недуга, яка й потім, незважаючи на тяжку операцію, не полишала його?

Юра знайшов кімнату поблизу готелю, в квартирі люб'язного і доброзичливого адвоката. З кімнати було видно невелику площу, де стримів постамент, з якого скинуто було постать товстозадої імператриці. А в готелі з'явився новий пожилець. До номера, де жив Юра, поривисто увійшов і пристрасно заговорив бентежний, збуджений, до краю сповнений намірів, планів, задумів та ідей Сашко Довженко. Він приїхав, щоб самому поставити свій сценарій "Ягідка кохання", бо попередній режисер не спромігся творчо засвоїти своєрідні комедійні вигадки Сашка. Юра був щасливий з приїзду друга. Він, досвідчений — принаймні так йому вважалось — кінематографіст і одесит, запроваджував Довженка "в курс діла". Жили спільним життям: вранці — на кіностудії, потім — обід у "Лондонському", а вечори частіше й частіше були віддані театрові.

Залитий сяйвом люстр і канделябрів, гарний і розкішний у своїй примхливій рококовій витворності зал одеської опери часто бачив двох друзів. Вони сідали в перших рядах і чекали, коли відзвучить недовга увертюра до балету Сергія Василенка "Иосиф Прекрасний" і на сцену вийде блеслива й таємнича Тайах, чаруючи глядачів танцем, поставленим К. Голейзовським. Вистави балетної трупи, керованої цим талановитим балетмейстером-новатором, стали для Одеси таким же пристрасним захопленням, як і кіно. Юра і Сашко спершу поділяли загальне захоплення, але скоро відчули, що

їхні серця б'ються особливо тривожно і гаряче, коли, овіяна східними переливами музики, на сцені вигинається і кружляє жагуча, чарівна, струнка Тайах. її незмінне грала одна балерина. Назвімо її Жайвором. Так її звав Юра, вірний своїм степовим смакам і образам. Знаю, що зображена в романі любов То-Ма-Кі і Сева до Тайах не протокольно точний опис. Справжні водії та почуття підхопив і підніс до баладних романтичних висот порив молодого Юриного серця. "Молодість лежить наша, перед нею лежать обрії". О, який молодий, який підхоплений потугою повних запашного морського подуву вітрил, який хвилюючий своєю чистотою, дружністю до людей, відданістю далечі й красі є і досі, є і буде роман Яновського "Майстер корабля" — романтичний роман про роман любовний, про трикутник почувань, який сполучив — і солодко, і боляче водночас — три молоді, три красиві істоти.

Свій твір, що його художня цінність, новаторство і неповторність і на наш сучасний смак, мені здається, анітрохи не зменшились, а може, навпаки — збільшились, Юра кінчив писати вже у Харкові. Там я прочитав рукопис. Свідком романтичних часів Юриного життя в Одесі я не був, живши тоді в Харкові і тільки наїздами як редактор ВУФКУ відвідуючи Одеську кіностудію. В стосунки між То-Ма-Кі й Севом Яновський вніс багато вигаданого, ускладненого і психологічно, і сюжетно. Трикутні "конфлікти" насправді були далеко простіші. Жайвірка дзвеніла з високості для обох, але гніздечко знайшла в Третього, з яким і ділила долю, закінчену для коханого трагічно, а для неї — довготривалими злигоднями. Не було насправді ані крові, ані нападів, ані ножів, ані ран; була любов майже уявна, породжена творчою потребою двох митців злітати, марити, солодко хвилюватись, пориватись до прекрасного. І весь "Майстер корабля" був романом пориву до прекрасного, не глибоко ще збагненого молодими митцями. Проте складності й труднощі в осяганні прекрасного були добре знані старішому за цих митцеві, Професорові (як наввав

Яновський у романі свого сивочолого приятеля). Досвідчений творець і знавець мистецтва, особливо українського, Василь Кричевський був запрошений на Одеську кіностудію як художник і консультант для постановок фільмів на історичні теми — він оформлював 1926 року перший фільм про Тараса Шевченка, у якому роль поета прекрасно зіграв Амвросій Бучма, а потім "Миколу Джерю", "Тараса Трясила" та цілу юрбу інших. Старий майстер знав багато. Своїми знаннями він не хизувався, а охоче ділився, ставши незаперечним художнім авторитетом для всіх кінематографістів, особливо ж для двох людей — для Довженка, загалом несхильного підкорятися у мистецтві іншим авторитетам, і для Яновського. Юрій дуже любив і шанував свого Професора, прислухався до його суджень, вчився в нього. Краса народного мистецтва, барви квітчастих килимів, вишивок, рушників, хатніх малювань, плавні рельєфи гутного скла і виблиск гранчастого кришталю, співучі лінії різьби по дереву, таємнича казковість дерев'яних скульптур, особливо тих, які випиналися вперед на носах старих фрегатів і бригантин, щоб невідривне вдивлятись у далеч небезпечних шляхів і охороняти від катастроф, за що моряки й звали їх "майстрами кораблів", — яка могутність прадавнього мистецького й історичного досвіду, яка органічно вирощена, радісна розкіш, яка щедра життєва сила наснажувала ці утвори народного генія, ці неоціненні, а водночас прекрасно прості вияви людського духу! Їх вчився шанувати й розуміти молодий автор розпочатого тоді "Майстра корабля". Яновський вкладав у свій перший великий твір і свіжість пізнання, і навіть деяку надмірність та розкиданість, прощенну для юного неофіта, для якого вже відкрилися таїни мистецтва, але охопленого ще буянням зворушливого хлопчачого запалу, що його він і згодом цілком не позбувся, хоч запал цей іноді заважав строгості, помірності, точності вислову. Цієї образотворчої точності Яновський наполегливо вчився. Задумавши свого "Майстра корабля", він брався за нього, уже відчуваючи, як у ньому зростає й міцніє письменник.

Кінематографія мусила відступити на другий план. Вона забирала в нього надто багато життя, часу, енергії. Головний редактор кіностудії — він був потрібен скрізь, і він скрізь бував, бо директор — Павло Нечес — беззастережно довіряв йому в усіх творчих справах, та й у справах фінансових був до нього поблажливий. Боюсь, що Ільф і Петров у "Золотому теляті" списали з Юри образ того щедрого редактора, який так охоче пропонував аванси і міг їх довірливо запропонувати навіть Остапам Бендерам, яких не бракувало тоді біля кабінетів кіностудії.

Боже мій, яка многолика юрба, яка мішанина мов, поведінок, справ, амбіцій, яке розмаїття людей, їхніх біографій, претензій, смаків оточували Юру! Про Одеську кіностудію, про її керівників 1926 року писав журналіст Х. Херсонський у журналі "Кинофронт": "Їм допомагає один художній керівник, молодий письменник... Яновський. Але один у полі не воїн — він розривається на всі боки, латає всі художні дірки... Він же читає ворохи сценаріїв, обмізковує їх, виправляє старі й проектує нові". Та ще й встигає писати. Разом з режисером-емігрантом з передгітлерівської Німеччини ставить за своїм сценарієм фільм "Гамбург", допомагає втілити в кінообрази повість Анни Зегерс "Повстання рибалок", їздить з режисерами й операторами шукати підхожу натуру для "Миколи Джері" за Нечуєм-Левицьким, для "Навздогін за долею" за М. Коцюбинським. Або скільки мороки звалилося на нього, коли турецькому кінорежисерові Мухсінбею дозволили поставити картину "Спартак". Довгими чергами біля перукарні та костюмерні кінофабрики стояли вусаті рибалки з Лузанівки, бородаті діди з Молдаванки, підозрілі красуні з Грецької площі, поважні дами й колишні "негоціанти" з Французького бульвару, безсумнівні пройди з Пересипу. їх масовим порядком перелицьовували на римських патриціїв та матрон. Голили вуса й бороди, напинали перуки, мастили гримом, загортали в незграбно пошиті коленкорові туніки й тоги. Хотів би я глянути на цей фільм

зараз — мав би, певне, втіху, але тоді, коли він ставився, Юрі було не до втіхи. Він розумів, який несмак з цього клопоту виходить, хоча енергії, часу, зусиль забирає багато. Ох, не тільки Стародавній Рим псував настрій, уривав терпець, доводив до відчаю молодого художнього керівника кіностудії. Не менше страждань зазнавав він і тоді, коли одесити бралися відтворювати славне минуле свого розкішного міста, що, здобуте в турків запорозькими козаками та гренадерами Катерини, звалося в улесливих депешах до імператриці "перлиною Семіраміди". Будували витворний, увесь в різьбі колонок, арок, амбразур, склепінь, басейнів палац губернатора Хаджібея, насамперед, безумовно, його гарем, куди й набрали зі всієї Одеси десятки три найвродливіших і найкебетніших представниць прекрасної і зовсім не слабкої і не маломовної половини одеського населення. Те, що вони були не маломовні, значення не мало, бо кіно було німе й лише досвідчені глухі й глухонімі могли по гримасах уст розібрати, яких зовсім недоречних і немислимих слів припускалися темпераментні бранки хаджібейського паші. Перед з-поміж них вела аж надто відома всьому портовому місту Іра Коршевська, так звана "королева порту" — жіночка, на точніше професійне визначення не згодна, справді красива й стрункa, на кожну привабу не ласа, але на достойну охоча. На тлі повечорілого моря на одному з хаджібейських горбів сиділа вона, нічим, окрім затуленого серпанком об'єктива кіноапарата, від глядача не прикрита, й довго вдивлялась у далечінь. Така нескладна була роль Іри, та коли і як буде цю роль виконано, знали всі портові бувальці. З самого рання по всіх схилах круч навколо того пагорба, де було вкопано штучне розлоге дерево, виготовлене в декоративній майстерні кіностудії, і де мала сидіти задумлива красуня, зібралися цікаві. Режисер умовив освітлювачів, декораторів, вартових студії рушити на це зборище й розігнати його. Це було неможливо. Не допомогли й міліціонери. Того тільки й досягли, що трохи відігнали гуртки цікавих, щоб не трапили вони до кадру. Художній керівник був у розпачі,

директор у безсилому гніві, лише Іра спокійно й величаво скинула з себе халатик, пішла, не поспішаючи й не маніжачись, і сіла під картонним деревом. При монтажі кадр цей і директор, і художній керівник звеліли якомога скоротити, проте він лишився і став пунктом найпильнішої уваги глядачів, так збільшивши славу Іри, що в неї закохався сам турецький консул і, запакувавши красуню у величезну дипломатичну скриню, переправив її нелегально на корабель та й вивіз до Стамбула, звідки Іра писала одеським подругам листи з найприкрішими епітетами щодо мецената її талантів — лукавого екс-консула. Не буду ручатися, чи правдою була ця історія, чи одеською байкою, але Юра розповідав її серйозно і навіть обурюючись. Не до смаку були йому отакі історії, що виникали з тоді ще не зовсім одмерлих звичаїв старої "мами Одеси". До іншого поривались його прагнення, інтереси, турботи. Хай і розмаїтим, і гармидерним, і строкатим було життя одеського "Голлівуду", проте Яновському воно ставало дедалі більше й більше нестерпне, непотрібне, прикре. Кликали дороги. Вабили простори. Манило до себе море. Степи і море — до них прагнув душею Юрій, виходячи з задимлених кабінетів метушливої кінофабрики і стоячи над крутояром, під яким аж до самого обрію коливалося, миготіло, грало, вабило, загрожувало море. Не дуже часто обриси пароплавів, білі або чорні вдень, а вночі обсаджені тремтливими цятками вогників, пропливали повз жовті, сипучі, розкришені береги одеських околиць у далеч, кудись до Батумі, до Новоросійська, а то й до Босфору. Пароплави йшли повільно, поділовому заклопотані й поважні. Вони були красиві, але справді могутній чар краси охопив серце Яновського одного дня, коли перед його очима виникло й пропливло в напрямку до одеського маяка дивовижне й прекрасне видовище. Розпустивши всі свої широкоплечі вітрила, піддаючись плавному ритмові хвиль і вітрів, до Одеси йшов славетний улюбленець радянського флоту, носій високих щогл і традицій морської романтики — барк "Товарищ". На ньому вчилися суворого і тяжкого мистецтва кораблеводіння молоді

сміливці, майбутні мореходи, учні Одеської морехідної школи. "Товарищ" пройшов повз сяючу башту маяка, завернув за бетонні брили хвилеломів і причалив до пірсів порту нової своєї приписки. Одеса довго бігала туди, щоб помилуватися струнким красенем, що став, поруч з одеською оперою, Дерібасівською вулицею і кінофабрикою, ще однією гордістю легкозбуджуваного і трохи чванькуватого міста. Яновський теж бігав подивитися на вітрильник, який начебто виплив з його юнацьких мрій, з улюблених, пропахлих морями і штормами сторінок повістей Джозефа Конрада чи описів далеких рейсів фрегата "Паллада". Молодий письменник шукав можливості ближче познайомитися, пожити одним життям, надихнутися спільними вітрами, потоваришувати з "Товарищем". Така можливість трапилася. "Товарищ" вирушав у навчальну подорож повз радянські береги Чорного моря, і письменникові виділили каюту на борту корабля. Здійснилося те, про що мріялось: "На кораблі ми всі далеко від заток і від портів майбутньої землі далеко. У трюмі в нас важкий ворушиться пісок, а зовні — вітер, хвилі плеск і шторму клекіт". Яновський на все життя запам'ятав тижні, прожиті на борту "Товарища". Через багато років він казав мені, що то були найспокійніші і наймузичніші дні його життя. Музика моря разом з музикою степу гармонійно зливалися в героїчному симфонізмі його творчості, що могутніла й могутніла, розвиваючись від перших, часом по-юнацькому незграбних, новел, через похибки роману про чотири шаблі, до величних акордів і глибокої людяності його мужньої повісті про вершників. Скільки ще треба встигнути написати! Писати. Писати. Без цього життя є лише існуванням, безслідним, пласким, змарнованим. Яновський, відкидаючи все метушливе й виснажливе, хотів одного, для нього найжиттєвішого — писати. Йому треба було бодай трохи тиші і мовчазливої задуми. Терпець його уривався. Час було обирати — чи Зростати як письменникові, чи метушитись як кінопобігайлові. І він обрав. 1927 року Юра повернувся до Харкова. З Харкова до Києва переїздило фотокіноуправління. В

Києві будувалася велика кінофабрика, і кіноначальству належало бути обіч неї. Чи вийшла з того користь, не скажу, але мусив і я, уже одружений, перебиратися знову до Києва, де в мене не було жодного притулку і ніхто мені нічого не обіцяв. Проте кіно тримало мене ще в руках, які не були схожі на оксамитні, хоча й пригортали, й вабили. Та й Юра, зрікшись адміністрування, чимало часу віддавав творчій роботі в кіно як автор сценаріїв, що з них більшість так і не була поставлена. Мабуть, у цьому не можна винуватити тільки кіновиробників. Автор не віддавав свого найкоштовнішого жанрові сценаріїв. Він пильно, вимогливо, допитливо шукав, гранив, карбував, виспівував слова своєї виплеканої в школі Гоголя і українських героїчних дум прози, хоч і не зрікся інтересу до кіномистецтва. Облишивши працю на Одеській кінофабриці, переїхавши до Харкова, він протягом усього життя підтримував творчі і дружні зв'язки з кінематографією. Але не кіно було полем найбільших творчих здобутків Яновського. Він зростав як майстер поетичної прози, поступово входячи в шереґ найвидатніших радянських прозаїків. Тонким, впевненішим, багатограннішим ставало вміння живописати словом. Творча путь не буває асфальтованою. Доводиться і спотикатись, і стрясатись на вибоях, і сумніватися в самому собі, і передумувати продумане. Оцінюючи свій творчий досвід, і солодкий, і гіркий, і плідний, і оманливий, Яновський десь на початку тридцятих років писав про себе щиро і рішуче: "Тепер мужні слова киплять у мені, пафос велетенських будувань рве моє серце гордістю. Я бачу, як ми устаємо на весь світ осяйним будинком соціалізму". Він бачив це на власні очі, рушаючи в творчі мандри й пошуки по всіх місцях України, де закладались чи вже зростали могутні будови першої п'ятирічки. Дніпрельстан. Горлівка. Краматорськ. Луганськ. Він, скромний, ненав'язливий, ніяк не набундючений співбесідник, вів сердечні розмови з творцями цих історичних споруд і без велемовності говорив про їхній героїчний, тяжкий, самовідданий труд, і захоплювався ним, і ним надихався. П'єса "Завойовники" є свідченням процесу, що вершився в душі

художника, змиваючи живлющою течією наносне, вигадане, спорохнявіле, віджиле і вирощуючи в душі письменника нове, суттєве, соціальне й психологічно небувале, породжене у вогні класової боротьби і в пафосі соціалістичного труда.

Юра відходив од того гурту "правовірних" ваплітян, до якого після приїзду з Одеси до Харкова був прилучився. Особливо обходжував його настирливий і лукавий "секретар" "Вапліте" — колишній солощавий акторик, а потім кволенький письменник, людина із сумнівним минулим, але з вправно награною усмішкою, — отой самий Аркадій Любченко, який згодом, під час Вітчизняної війни, старанно слугував гітлерівським окупантам. Юра завше ставився до нього холодно й відчужено. Любченко улесливо запрошував до себе. Дружина його, підстаркувата актриса, якось сказала: "Приходьте, Юрочко. Приїздить із Києва моя дочка. Будем раді вас бачити". Юра знав, що мовиться про дочку від першого покинутого актрисою чоловіка, яку мамуся віддала до гуртожитку, щоб не заважала її вільноакторському життю. Що ж, вирішив увічливий Юра, на таке родинне свято треба, либонь, піти. Піти з подарунком. Куплю для дочки ляльку. В крамниці до нього з прилавка простягав руки кумедний паяц. Ґудзики-очі виблискували ласкаво, розтягнута під довгим носом посмішка рум'яніла приязно. Хоч лялька й величенька, але й дочка, певне, не така вже мала. І Юра, загорнувши бумазейного блазня в газету, запхнув його під пахву і пішов до Любченків на гостину. Подзвонив. Відчинилися двері, і з мли передпокою на нього глянула пара великих, чорних і здивованих очей. Очі дивилися трішки знизу. Юра розгубився, аж вронив паяца. Жіночка нахилилася і підняла недоречну ляльку. "Це я вам, — проказав, ніяковіючи, гість, — ви ж дочка? Ви ж Тамара?"

Так 1928 року почалось найбільше Юрине кохання, кохання з першого погляду й до останнього подиху.

Ясно, що цієї сцени я не бачив, і Юра, не охочий признаватися, в які незручні ситуації він іноді потрапляв, про неї мовчав. Але все було саме так, і бумазейний блазень завше сидів на почесному місці на Тамариному туалетному столику. Коли в подружжя Яновських був щасливий день, милому паяцові чіпляли рожевий бант; коли ж був привід для журби, паяц хилив свого довгого носа. До такої пози ляльці довелося звикати. Правовірні ваплітяни глибше й глибше вгрузали в конфліктні взаємини з суспільством. Чвари, розпочаті як групові, як загострення властивої тодішньому літературному життю гуртківщини, набирали виразного політичного характеру. Хвильовий проголосив своє "геть од Москви". Юра органічно не міг цього злісного заклику сприйняти. Як він міг зректися культури, яка нерозривно злилася в його душі з культурою рідного народу, бувши невіддільним чинником творчого зростання не тільки Юрія, а й усієї української культури? Яновський горнувся до людей, які рішуче відкинули націоналістичні гасла Хвильового, утворивши свою групу "Літературна майстерня А" і заснувавши свій "Універсальний журнал", де верховодом був Юрій Смолич. У цьому журналі й співробітничав Юрій Яновський, ближче зійшовшись із Петром Панчем, Майком Йогансеном, Олексою Слісаренком. Ту ж еволюцію поглядів, що й Юра, пережив і Сашко Довженко, якого глибоко вразило й образило розлючено негативне ставлення правовірних ваплітян до його твору 1929 року "Арсенал". Цей фільм я наважусь назвати твором геніальним, як і фільм "Земля". "Вапліте" закономірно йшло до свого розпаду, і самоліквідація його була актом, обумовленим і внутрішньо творчими процесами, і чинниками соціально-ідейними. Дружні взаємини Юра підтримував з Миколою Кулішем. Хоробрий і пристрасний комісар партизанського полку, що з придніпрових плавнів Херсонщини діяв проти білої і жовто-блакитної контрреволюції, людяний і бойовий вихователь людських душ, посланий партією в розклекотіле класовою борнею село, Микола Куліш приваблював Юру. Він подобався Яновському

своєю натурою, скромною, вдумливою, пройнятою ледь-ледь зажуреною самоіронічністю. Юру хвилювали й збагачували талановиті розповіді Куліша про події та бої громадянської війни на тих же завихрених степах, де тоді бродив і сам, зовсім юний єлисаветградський статистик, трохи ошелешений спостерігач суворої боротьби, учасником якої був більшовицький комісар Куліш.

Я не став свідком ані тих літературних подій, ані тих Юриних переживань, яких він зазнав на початку тридцятих років свого харківського життя. Я з родиною, з щойно народженою дочкою мешкав у Києві, тулився по найманих кімнатах, працював редактором і сценаристом на кінофаб— риці, брав участь у редагуванні журналу "Життя й революція", жив досить безладно й напружено, піддавшись дуже гірким і часом дуже солодким емоціям особистого і неособистого життя. До Києва переїхав Довженко. Він оселився в готелі. Там і відвідували його ми, я і Юра, що Часто наїздив до Києва, притягуваний сюди і почуттями дружби, і працею для кіно.

Довженко закінчував свій прекрасний і мудрий фільм "Земля". Яновський знав сценарій. Коли він приїздив, Сашко завозив його на кіностудію, вони замикалися вдвох у проекційній кімнаті й продивлялися зняті, а то вже й вмонтовані епізоди. Яновський виходив блідий від захвату й зворушення. Його друг, перші кіноспроби котрого не тільки бачив, а й прозірливо вітав Юра, виріс на велетня кіномистецтва. Українська радянська культура могла гордитися його іменем. Він підніс українське кіномистецтво На рівень найпередовішого. Яновський так і розцінював величезну роль Довженкових фільмів. Проте перо в руках вульгаризаторів, горе-критиків злісно шпигало, обляпувало їдкими епітетами тих, хто схвально говорив чи й писав про новий здобуток соціалістичного мистецтва. Потрібен був час, потрібна була доброзичлива думка суспільства, щоб несправедливі наскоки припинились. Гепання

критичної дубинки поволі вщухало. Примушене було вщухнути. Невдовзі прийшло загальне визнання. Високий ідейний пафос, краса, велич, новаторство "Землі" здобули належну оцінку. Було вирішено показати фільм європейському глядачеві. Буржуазні власті не пустили "Землю" на широкі екрани. Довженка разом з Юлією Солнцевою, що грала в фільмі одну з провідних ролей, відряджено до Німеччини, Франції, Англії показати "Землю" на закритих переглядах. За три місяці вони повернулися, привізши ворохи рецензій. Роздратовано сичали писаки реакційних, білогвардійських і націоналістичних газет, але більшість відгуків — навіть буржуазної, але соліднішої преси — добирали для своїх статей слова найвищої похвали. Сашко з гордістю читав нам вислів якогось тямущого журналіста: "Дивлячись фільм "Земля", я чую українську пісню, виконувану дужим, багатоголосим хором". І справді так. "Земля" творилася напередодні нового, незмірного своїми творчими можливостями етапу в історії кіномистецтва. Звук ставав могутнім засобом в арсеналі кінематографії. І "Земля" була вже напоєна доки що нечутним на слух, але відчутним для душі вдумливого глядача передвіщенням музики, слова, образу, злитих у симфонії фільму. Це відчував і Юра. його хвилювали проблеми і можливості кіно. Міцні були творчі нитки, які єднали Яновського з мистецтвом, що переставало вже бути "великим німим". Успіх технічного прогресу кіномистецтва як мистецтва і образів, і звуків, всупереч багатьом тодішнім кінознавцям, радісно передвіщали і Довженко, і Яновський. Довженко працював над сценарієм першого українського ігрового звукового фільму "Іван". Він, як і Яновський, на власні очі бачив і захопився героїчною епопеєю будівництва Дніпрельстану. Яновський доскіпливо читав сценарій. Його поради Довженко не тільки уважно, ба й схвально вислуховував, хоч не часто було в Сашкових звичаях приймати чиїсь напучення щодо творчих справ. "Іван" не належав до кращих фільмів Довженка, але окремі епізоди в ньому вражали своєю винахідливістю й виразністю.

Довженків фільм про робітничий клас, про старші й молодші покоління будівників соціалізму, Довженків упертий і завзятий "Іван" увійшов в історію української радянської культури одночасно з виходом у світ п'єси Яновського про луганських робітників — "Завойовники". Образи героїчних пролетарів виношували в своїх гарячих серцях обидва митці. Обидва торували свої творчі шляхи до гідного відображення сучасності, опановуючи нові теми, критично переглядаючи здобутий досвід і вдосконалюючи художнє вміння. Японський боляче переживав критику "Чотирьох шабель", проте зумів оцінити те для художника корисне, що в ній звучало, і вирішив ще раз повернутися до років і людей, щоб змалювати їх правдивіше й повніше, ніж у "Чотирьох шаблях". Він засів за писання "Вершників", відриваючись од письмового столу лише на недовгий час для поїздок по Україні і відвідувань Києва.

Подружжя Яновських тулилося по закутках, найманих де трапилось, аж доки не переїхало до наданих їм двох тихих і світлих кімнат у новому письменницькому будинку. Там Яновські ділили квартиру з приємним для них подружжям Голованівських. Жили мирно і лагідно. Тамара вперше в житті зазнала щастя в глибокій любові до Юри. Він відповідав тим же глибоким почуттям, ставлячись до дружини дбайливо, як старший до створіння молодшого (хоч різниця у роках була не така й значна), оберігаючи її від ураз і уразок, яких і так стерпіла досить. Покинута самолюбною і легкодумною матір'ю, залишена на батька, якого скоро не стало, віддана до дитячого будинку, а потім до ремісничої школи, вона зростала, міцніючи у випробуваннях сирітського дитинства, нещедрого на ласку й тепло. Проте виросла, і зміцніла, і твердо взяла в чіпкі руки важіль верстата, коли ученицею ввійшла до цеху київського заводу "Більшовик". Невисока, міцно, по-хлоп'ячому збудована, вона була гнучка, дзвінкоголоса і метка. В ній жив тривожний артистичний порив, і в драматичному гуртку заводського клубу вона відразу привернула до себе увагу. Талановиту дівчинку

було прийнято до трупи дитячого театру. Тоді й мати, почувши про успіхи своєї безжалісно покинутої дочки, раптом запалала до неї прихильністю й викликала до себе, до Харкова. Дочка приїхала, але й відтоді і до кінця життя не називала матір матір'ю. Тамара була людиною запальною, темпераментною, трохи схильною до афектації. Вона легко вражалася, захоплювалася, обожнювала свого коханого, якого завше шанобливо називала Юрій Іванович. Вони говорили одне до одного "ви". Навіть з великої літери — "Ви". Юра домішував сюди крихітну порцію ласкавої іронії, Тамара — безоглядну пошану і захват. Так і жили в своїх чистих, ладно прибраних кімнатках. Біля вікна простий, розлогий, бездоганно лакований стіл з ретельно розкладеними ручками, олівцями, з купками акуратно нарізаних аркушиків хрумтливого паперу; все на установлених, непорушуваних місцях. Біля стіни старовинний, павлівських часів, червоного дерева, з витими колонками й багатьма шухлядками секретер. Над ним гордо підносилась, напнувши вітрила, подарована Яновському ще в Одесі модель бригантини. Товстопузий баранець — посудина, традиційна окраса українського весільного столу. Прегарний келих рубінового скла. Полиця з теками і книжками, їх небагато, але всі вони добірні, душевно необхідні, укохані. В Тамариній кімнаті теж одна антикварна річ — маленький інкрустований столик, де притулився й сидів кумедний охоронець домашнього ладу — довгоносий паяц. Голованівським пощастило на сусідів, навдивовижу тихих. Тамара і зрання, і ввечері була в театрі. Курбас прийняв її до себе спершу на маленькі ролі травесті або такі, де потрібна акробатична вправність і гнучкість, а згодом — на щораз відповідальніші. Останньою роллю Тамари була підготовлена з хвилюючою простотою, повною духовного проникнення роль Маклени Граси. Курбас був примушений піти з театру. Скоро звідси звільнили Тамару. Але це сталося дещо пізніше від часу, коли в будинку "Слово", в своїх тихих кімнатках, Юрій шукав найвиразніших, найвагоміших слів, щоб формувати образи "Вершників" — книги, про яку автор казав,

що це "книга про героїв борні за Радянську владу". Від довгої праці над рукописом автор часто відривався, щоб знову дихнути пахощами степу, атмосферою напруженого труда на новобудовах півдня України або щоб відвідати своїх друзів у Києві, досхочу наговоритися з Довженком, годинами блукати по вулицях і завулках Подолу, Печерська, Лук'янівки разом із сивим другом, досконалим цінителем і знавцем київської старовини — Василем Кричевським. Кричевський затягав Юру і мене аж кудись на задвірки, на треті двори хрещатицьких обійсть, щоб там показати нам несподівані міські релікти — за нудними високими мурами фасадних домів чудом уцілілу хату, вкриту, правда, вже не стріхою, а прицвяхованим толем, але чепурно побілену. Траплялось, що над її причілком схиляла свої рукаті віти стара груша, а поруч жовтіли чорнобривці, а то й соняшник шукав, де ж угорі над ним ходить сонце, і тягнув до нього кругле подзьобане лице так само, як свій пожовклий вид простягав угору немічний сивочолий дід, дуже вже застарілий житель цієї застарілої хати. Наче на машині часу провадив нас той, кого Юра називав Професор, по минувшині стародавнього міста, заводив на Подолі в темні, пропахлі воском і тлінню крамнички антикварів і букіністів, в квартири колекціонерів, де всіма нотами гами бриніли кришталеві келихи, полискувало димчасте гутне скло, сяяв синій, жовтогарячий, темно-зелений, білий фаянс межигірських тарелів і ваз, а на стінах у подряпаних рамах і зовсім без рам висіли темноликі ікони, старшинські "парсуни", рожевоблакитні акварелі XVIII віку, пригаслі в сутіні занедбаних кімнат картини Трутовського, Васнецова, Пимоненка, Мурашка, Маневича, Котарбинського. Власники зустрічали нас здебільше привітно — хто з них не знав Професора? А Професор делікатно вказував їм на сумнівність чи ваду тієї або іншої недавно придбаної речі або спинявся біля справжніх, захованих у сутіні квартир шедеврів і тлумачив нам — анальфабетам — їхні високі прикмети, біографії їхніх творців, пригоди їхні. Ми — Юра і я — привчалися цінити досконало зроблені речі, але Юра не дав захватові

колекціонера запанувати над його єдиною життєвою пристрастю — відданістю літературі. Яновський вчився і вивчився описувати річ, утвір, квітку, дерево, лезо шаблі і викуту з заліза троянду, бо всім своїм єством шанував майстерність і досконалість у будь-якій справі — чи то в ділі коваля або металурга, чи в труді сіяча й тракториста, чи в ремеслі ткалі й вишивальниці. У бесідах з Довженком, в прогулянці з Кричевським, у відвідинах наших кімнаток, де вже перші кроки по землі робила моя дочка, — так минав для Юри час перебування в Києві. Він, налагодивши, а частіше не налагодивши своїх справ на кінофабриці, спішив до Харкова, до ретельно прибраного письмового столу, щоб писати далі мужню й строгу повість про сталевара Чубенка, чабана Данила, подружжя старих Половців. Вони за рік-два від часу, який я описую, зі сторінок виданої книги ввійдуть у наше серце, щоб жити разом з ним, зогріваючи й кріплячи.

1932 року я знов перебрався до Харкова. Туди наказали повернутися кіноуправлінню, де я ще кілька місяців працював, доки мене без особливих пояснень звідтіль не звільнили. Влаштувався було завідувати літературною частиною в оперному театрі, вчив мови й орфоепії Леоніда Собінова, щоб він вправно, по-українському заспівав Лоенгріна, та на цьому, здається, мій внесок в історію українського оперного театру й закінчився. Друкувати нас почали мало й неохоче. Було скрутно. Становище ускладнювалось.

Про це ми з Юрієм бесідували, блукаючи журливими алеями малолюдного осіннього лісопарку. Шелестячи купами зів'ялого листя, годинами ходили там, говорячи для відпочинку й спокою душі про книги, прочитані давно й перечитувані наново; тільки про свої книги, ще не дописані, ми не говорили. Юра уникав того, щоб творчий процес, яким він був охоплений аж до збурених глибин свідомого й підсвідомого, порушувати запізнілими міркуваннями. Коли на папері один за одним у

продуманій системі лягав вагомий рядок за рядком, щастям було піддатися їхній тугій ритмічній течії. Юра волів течію не перебивати, сповна віддаючись своєму, уже обміркованому й зваженому щастю. Щастю писати. Потрібен був спокій, щоб володіти цим щастям — вразливим, легко ранимим. Тамара, як могла, охороняла спокій Юри. Нелегко було їй. До того ж все більше турбував стан здоров'я чоловіка. Йому після видалення хворої нирки потрібна була дбайливо додержана дієта. Брак матеріальних ресурсів часто ставав на заваді цьому. Сутужно було й 1934 року, коли ухвалою уряду з Харкова до Києва перенесено столицю Радянської України. В Києві спішно споруджувались будинки і для установ, і для новоприбульців. Поспіхом зводили будинок, призначений для житла письменників. Квартир було небагато. З Харкова могла переїхати лише частина письменників. Серед них був і я. Обидва Юри — Яновський і Смолич — залишались у Харкові. Сказати по правді, це не дуже завадило їхній творчій праці, зате сприяло зміцненню їхньої дружби. Вдвох вони їздили і в подорожі по республіці, і на відпочинок у Санжари, в Білики, в Яреськи. Вдвох вони приїхали 1934 року і на Перший з'їзд письменників СРСР у Москву. Юру вже знали й цінували його оповідання, що їх російською мовою, як і твори М. Куліша, Ю. Смолича, М. Йогансена, перекладав знавець усіх відтінків і української, і російської мови, відданий своїй благородній інтернаціоналістській роботі перекладач і письменник П. Зенкевич. Згадаймо ж його добрим словом пошани і подяки. Завдяки його труду, російський читач знав такі прекрасні розділи з "Вершників", як-от повісті про Адаменка, про Чубенка. Юрі про них схвально казали Костянтин Федін, Мате Залка, Всеволод Вишневський, Костянтин Вашенцов. Дружба з ними отоді й почалася, дружба, випробувана подальшими роками, з-поміж яких були й роки тяжких іспитів, несправедливості, образи. Ніхто зі згаданих (та й не згаданих тут) російських друзів Японського не лишив його без підтримки, без духовної

допомоги. Так, я пам'ятаю про це. Так, пам'ятаю. Ми жили з Яновським в одному готелі.

Після засідань з'їзду починалося досить буйне застолля, в якому Юра брав участь лише тихою усмішкою та непретензійними репліками. Він почувався хоровито, але загальне піднесення, в якому проходив з'їзд, його бадьорило й тягло на довгі зустрічі й збуджені розмови, адже ж на них харківське Юрине буття не було щедре. Вихід у світ його "Вершників" — а вони вийшли майже одночасно і українською, і російською мовами — став святом для Юрія та для всієї літератури. Свято не прийшло без злобливої настирливості нудних і безпідставних закидів та причіпок, але вони примушені були, вражені фактом безсумнівної великої ідейно-художньої цінності нового твору Яновського, поступово, хоч і несамохіть, вщухати. Після успіху "Вершників" прийшов успіх "Думи про Британку", виставу якої я вкупі з автором дивився десь у листопаді 1937 року у щойно відкритому Харківському театрі імені Ленінського комсомолу. Виставою "Дума про Британку" театр розпочинав свою недовгу історію. В залі зібралося багато молоді. Вона сміялася, галасувала. Як буде сприйнято юнацтвом трагічний пафос Юриної п'єси? Мене бентежила ця думка, автора ж — подвійно. Адже його вірної порадниці Тамари не було біля нього. Вона була на сцені, граючи в п'єсі нелегку роль хлопчика Романа. Коли вона з вузликом у руках вийшла з-за куліс і натурально, по-хлопчачому дзвінко й задерикувато прозвучало її запитання: "Діду Устиме, кудою тут на війну пройти?" — Юра полегшено зітхнув. Тамара опанувала образ. Зал їй повірив і засміявся. Встановлювався контакт між артистами й публікою — запорука успіху. Так воно на цій виставі і сталося. Добре сприйнято було п'єсу і в Москві, де О. Таїров поставив її у Камерному театрі перший, навіть за п'ять днів до харківської прем'єри. Проте виникали якісь глухі й незрозумілі перешкоди. Лише в Одесі М. Терещенко поставив її уже влітку цього тридцять сьомого року. В київських театрах її

тоді "не помітили". Аж 1957 року, вже після Юриної смерті, мужніх і суворих героїв Британки побачив київський глядач.

Єлисаветград. Київ. Харків. Одеса. Ще раз Харків і нарешті знов рідний і улюблений Київ. 1938 року Юра й Тамара переїхали до столиці й оселилися в двох кімнатах квартири, де жила моя родина, батьки. Вони раділи, що мають таких сумирних і милих сусідів, якими було подружжя Яновських. Навіть моторний фокстер'єрчик, улюбленець Юри, поводився свавільніше лише на прогулянках, коли Юра поважно й терпляче водив його по доріжках найближчого скверу. Моя мати любила Юру. Піклувалася його здоров'ям, допомагала Тамарі. Тамара мала клопіт зі своєю безпорадною, плачливою й розгубленою матір'ю, її покинув чоловік, що, на думку всіх, було просто щастям для Горської. Горська шукала поради й утіхи в Тамари, але Тамара не таїлася, що радіє з цієї, кінець кінцем, вигаданої Горською драми. Актриса слухала напучення дочки й поволі вгамовувалась. Юра цих сцен не зносив. До актриси ставився зневажливо і був коректний з нею доти, доки її поведінка не надто турбувала Тамару. Коли цю грань було перейдено, він ставав холодним, стримано, але непохитно гнівним і навіть злобливим. Великих зусиль мусив докласти цей хворий, не часто голублений долею чоловік, щоб достойно витримати прикрості й більші й менші, які обсідали його. Проте достойно здобуті ним наприкінці тридцятих років творчі успіхи лікували. Нерідко він був веселий, по-юному пустував і звеселяв гостей, що радо відвідували його кімнатки, обставлені так само просто й чепурно, як і попередні оселі. Приходив Тичина, часто вкупі з Лідією Петрівною, яку вже перестав звати бібліотекаркою, а урочисто представляв — дружина. Художник Олексій Олексійович Шовкуненко, архітектор Володимир Гнатович Заболотний, давній друг Професор — всі ці старіші за Юру люди весело жартували, сміялися, гомоніли, намагаючись розважатись якнайтихіше, щоб не потурбувати ще старіших Бажанових батьків.

Японський умів легко, невимушено, залюбки товаришувати з людьми, старішими за нього. Люблячи їх, шануючи, він водночас умів бути з ними і теплоіронічним, і ніжнозанозистим, і грайливим. Сашко Довженко ні від кого не стерпів би тих жартів і ущипливостей, до яких у розмовах з ним вдавався Юра. Що вже казати про куди менш амбітного Павла Григоровича, або Шовкуненка, або Заболотного, цих старших друзів Юриних. Приємно й весело було дивитися на забавні й милі сценки, що розігрувалися між Павлом Григоровичем Тичиною та Яновським, коли вони обидва були в доброму гуморі. Юра підводився з-за гостинного столу Тичини, прощався, вдягав пальто — і раптом з кишень випадали туфлі Лідії Петрівни. Павло Григорович удавав враженого — ой, я й не гадав, що у вас злодійські нахили! Юра так само вдавав страшенно здивованого, присягався в чесності, клявся в невинуватості; всі реготали, тішились, — так повторювалось у різних варіантах безліч разів. Коли подружжя Тичин приходило до Яновських, то теж не обходилося без подібних наївних розігрувань. У кишені Тичининого пальта вкладалися виделки й ложки, ховалося капелюха і запевнялося, що його в Тичини й не було, в калоші напихалося ганчірок і газет, щоб Павло Григорович помарудився зі взуванням, — всі учасники цих розігрувань прекрасно знали такі штучки, але щиро бавились і сміялись. У душах цих істинних поетів жило багато по-дитячому світлого, прекрасного, зворушливого, наївного, не пригашеного ані вітрами, ні грозами буття.

Складний був цей період життя і Юриного, і мого. Ламалися звичні уявлення, змінювалися давні взаємини, народжувались нові думи, небувалі почування. Вони збагачували, зміцнювали, проймали радістю, торкалися болем, примушували напружено битися і моє серце. Захоплений внутрішніми переживаннями, я не був уже достатньо уважний до переживань навіть найближчих друзів. Порідщали наші прогулянки з Юрою по Києву, але я їх добре запам'ятав. Я сказав Юрі, які рішучі зміни

входять у моє особисте життя. Він зрозумів мене. Настала осінь 1938 року. Ми рушали на прогулянки втрьох. Моя майбутня дружина Ніна, Юра, я. Приходили до улюблених місць, до пожовклих каштанів біля стародавньої порфирної абсиди Софії, до піднесеного над серпневою прозорою далеччю Дніпра срібно-блакитного корабля Андріївського собору, до шепітливих алей осінніх прибережних садів. Слухали золотий гомін. Говорили про творчість, літературу, щастя Жити й любити, вірити в світле майбутнє, творити і трудитись. Збудженість і тривоги, мов перед червневою навальною грозою, відчували ми в ті зимові дні 1939 року, коли Юра, насунувши навушники своєї незмінної кепки, ішов зі мною. Я ішов до Ніни. Вона захворіла, її забрали до лікарні. Юра розумів мій внутрішній стан — він умів без зайвих слів і співчувань ласкаво і тактовно потішати людей. Він разом з В. Кричевським приходив до залу в будинку Академії наук, де я до пізньої ночі працював, намагаючись добре виконати перше в моєму житті безпосередньо урядом дане завдання — підготувати до березня велику виставку, присвячену життю і творчості Тараса Шевченка. Уряд ухвалив широко, всенародно відзначити 125-і роковини від дня народження великого Кобзаря. Ніколи не було зібрано разом стільки Шевченкових картин, офортів, рисунків і малюнків, як для цієї виставки, їх належало добре розмістити, оформити. В цьому ділі моїм найголовнішим порадником і помічником став умілий художник-оформлювач, тонкий знавець мистецтва і добра людина Семен Миляєв. Юра з ним дуже потоваришував, і до кінця життя вони були задушевними друзями, знаходячи один в одного підтримку і пораду в сутужні дні. Так, тридцять дев'ятий рік розпочався напружено і бентежно не тільки для нас, а й для всього світу. Похмурі тіні загрозливих передвість ходили по снігах Європи. Про це ми теж говорили, йдучи з Юрою під обсипаними уже вологим снігопадом каштанами березневого Києва. Юра казав про можливість недалекої війни, про охоплену фашистським безумством Німеччину. Можливість війни? А хіба не про це думав він, пишучи прикінцевий монолог

хлопчика Романа в своїй п'єсі "Дума про Британку"? Я вже казав, що дивився разом з автором цю виставу в Харківському театрі імені Ленінського комсомолу. Я, сидячи поруч Яновського, приглядався до нього, трохи побоюючись тих переживань і хвилювань, що були для Юрія неминучі. З-під довгастих, невеликих окулярів Юрині очі дивилися насторожено, потаємно здригалися куточки уст, на скронях тривожно билася блакитна жилка — так, автор дуже хвилювався. Я поділяв це хвилювання, але вже після першої дії, коли ми побачили, як дружно і вдячно хвилюється весь зал, стало на серці спокійніше. Драма Баштанської республіки, змальована Юрою в п'єсі про революційних селян, керованих більшовиками Єгором, Ковалем, Лавром, доходила свого трагічного й оптимістичного кінця.

От з-поміж тіл розстріляних повстанців підноситься дивовижно змужнілий у горі і в славі нерівної боротьби хлопчик Роман і, тримаючи в руках врятоване немовля як надію й запоруку життя, говорить свої прості й прозорливі слова про те, що кругом війна. А ми — живі. Комуністи. Ідею несем. Кругом війна, а ми несем, а ми несем". Вони вражали, ці слова героїчного хлопчика, пристрасно проголошені Тамарою. Вони вражали, ці слова, адже війна своїми страшними загравами вже металася над Іспанією, над Мадрідом, над Гернікою. Війною тхнув кожен рядок "антикомінтернівського пакту". Війна, а ми — ідею несем, а ми несем. А ми знаємо правду слів, промовлених Романом, коли він підвівся над смертю, непіддатний ворожим кулям, як-от і Тиміш у Довженковому "Арсеналі". Зал встав і вибухнув оплесками. Автора, зблідлого, якогось переляканого, незугарного, артисти вітягали на сцену і примусили вклонитись. Він махнув довгою шиєю, зніяковів та й утік за куліси. Я пам'ятаю цей перший уклін драматурга Яновського глядачам. Я пам'ятаю і останній його уклін, складений народові в київському театрі через шістнадцять

років. Шістнадцять років. Незмірних, небувалих, тяжких і героїчних.

Підступно, нагло вдаривши залізним клином на наші західні рубежі, загарбники продерлися до Києва. Чутніші й чутніші ставали рокоти канонади. Письменники, хто міг, пішли на фронт. Юрі відмовили. З однією ниркою? З виразкою? З розширенням вен? Я бачив його після того, коли йому було відмовлено. Похмурий, вкрай засмучений, він, кого ніколи в заздрості й запідозрювати не можна було, казав, що заздрить мені. Я став редактором фронтової газети "За Радянську Україну", призначеної для поширення в тимчасово окупованих областях України. Юра приніс до газети свою написану в липні новелу "Коваль", сповнену того почуття, про яке він писав: "Знаєш свій народ. Почуваєш його мужність, його доблесть і героїзм, зневагу до смерті, волю до життя. Але ні! Я не знав, не читав, не чував досіль про таку силу гніву". Цей гнів клекотів у серці Юри. Тяжко йому було залишати рідний Київ, над яким вили фашистські розвідувальники, який били фашистські бомби. Ми з Юрою попрощалися на придніпровій товарній станції, куди хижаки налітали рідше, ніж на центральний вокзал, — там приховався потяг, яким до Уфи мали від'їжджати з Києва вчені, письменники, художники. Сивоголові Богомолець, Палладін, Рильський стояли, оточені сім ями. Діти метушилися, тягаючи свій цяцьковий скарб. Жінки плакали. Чоловіки намагалися вдавати спокій і мужність. Такими хотіли виглядати й ми — Юра, я, друзі. Юра був блідий і стриманий. Він попрощався і круто рушив до вагона. Він не хотів, щоб ми бачили його знесиленим.

Тамара кинулася за ним. Довго, — як мені потім оповідав Юра, — дуже довго їхали до Уфи, оселилися в башкирському домі. Башкири ділилися з евакуйованими чим могли. До кінця свого життя Юра вдячно говорив про допомогу і розраду, яку подавали башкирські друзі, про красу краєвидів Уралу й

Башкирії, якими він милувався, виїхавши за дорученням обкому партії разом з бригадою українських митців (П. Тичина, О. Шовкуненко, К. Трохименко, В. Заболотний, Л. Смілянський) для виступів по містах, де лили і кували сталь вивезені з України люди. Юра ретельно записував у свій щоденник враження кожної такої незабутньої для нього поїздки, з якої вертався хоч і втомлений, але наснажений новою енергією і надією. Він бачив подвиг радянського тилу. Скоро побачить він подвиг фронтів.

Я зустрівся з подружжям Яновських в Уфі влітку сорок третього року, коли приїхав туди відвідати евакуйованих українських вчених, письменників, митців. Призначений заступником Голови Ради Народних Комісарів України, я займався справами української культури й науки, а її осідком стала на ті часи Уфа. В історію української літератури, як її навічні скарби, увійшли шедеври, створені в Уфі в суворі й величні роки, які надихали серця гнівом, вірою, найглибшою любов'ю і скорботою, відданістю Вітчизні. Силою цих почуттів напоєно мужні й ніжні думи Юрія Яновського про землю батьків. Слово "Уфа" стоїть під величною, як реквієм, поемою Павла Тичини "Похорон друга". Тоді ж в Уфі Максим Рильський виголосив своє провісницьке, натхненне слово про рідну матір. Уфа стала для української радянської інтелігенції не притулком, а добросердим містом творчості в ім'я перемоги. Вона, ця жадана перемога, була недалеко. Становище на фронті так поліпшилося, що йшлося про переїзд Академії наук УРСР, Спілки письменників, інших організацій до Москви, ближче до рідної української землі, визволення якої вже почалося. Юра редагував єдиний на той час письменницький журнал "Українська література" (перейменований згодом на "Вітчизну"). Ось я розгортаю пожовклі томики жур.налу. Порохнявіє папір, розсипаються аркуші, жухне фарба, але нетлінною пам'яткою героїчного духу народу та Його літератури з кожним роком більше й більше стають ці дорогоцінні примірники бойового і животрепетного часопису письменників Радянської України.

Весь свій запал, Талант, увагу віддав Юра його редагуванню. Дотемна просиджував він у пропахлих свинцем і гасом цехах друкарні, продивляючись і коректуючи аркуші свого журналу. Кожна хвилина була дорога. Друкарня вкрай перевантажена. Часто в її цехах поруч Юри, перекидаючись з ним дружніми фразами, сиділи Г. Димитров, Д. Ібаррурі, В. Ульбріхт, В. Пік. Вони перевіряли коректуру видань Комінтерну, що його бюро на той час перебувало в Уфі. Вдома на Юру чекала теж робота, не менш, ба й більш складна. Творчість. Записування своїх схвильованих дум про війну і неминучу перемогу. Було скрутно, не ставало куцого дня, електрику треба заощаджувати. При мерехтливому світлі маленької лампи Юра, як завше, старанно на нарізаних квадратиках паперу виводив філіграць рядків. Він писав новели і присилав на фронт для вміщення в газеті чи видання листівками. Сотнею тисяч листівок надруковано було його "Генерала Макодзьобу", і відгуки на нього, схвальні й захоплені, долітали до нас через ревучі лінії фронтів. Юра радів, дізнавшись, що незабаром має переїхати разом з редакцією до Москви. Так і сталося. Москва робила все, що могла, щоб за тяжких умов війни якнайкраще прийняти й розмістити українську інтелігенцію. Під житло віддали готель "Новомосковський". Там оселились і Яновські. З кожним повідомленням з фронту, з кожним словом стислих і таких промовистих для серця наказів Верховного командування, з кожним виблиском салютних залпів і золотистим сплеском ракет над Кремлем, який виднів з вікна Юриної кімнати, зростала радість, бадьорість, творча піднесеність.

Я не бачив Юри в ті дні, коли після невдачі першого наступу Харків знову було визволено. Я уявляв собі настрій свята і торжества, що панували тоді в Юриному чутливому, попри звичну повздержливість, серці. Я відчував, як марить він побачити — хай ще в димах пожеж, у страхітті згарищ, у свіжих горбиках могил — стражденну, скровлену, але вже вільну рідну землю, її сплюндровані села, її зруйновані міста. Харків, Харків,

яке в тебе нині обличчя? Глянути на нього, схилитися перед ним у доземному поклоні сина! Ти мариш про це, Юро? Так, ти хочеш цього як найбільшої радості, пов'язаної і з глибоким болем за пережиті Вітчизною муки. Ти прилучився до цієї радості і до цього болю, і ти став мужніший, мудріший, сильніший.

Ти разом з Павлом Антокольським, Олександром Копиленком, Дмитром Косариком восени сорок третього приїхав до Харкова. Я зустрів друзів, і ми влаштувалися жити вкупі. Наступ наших військ котився по Лівобережжю нестримним сталевим валом. Скоро передовим частинам стане видно і посічені кулями й дощами Дарницькі піски, і синьо-чорні дніпрові хвилі. Скоро побачать вони і заповітні пагорби Києва. Гітлерівці, оголосивши Лівобережжя "зоною пустелі" і з нещадною послідовністю знищуючи й плюндруючи все живе і людське, відступали, гадаючи вчепитися за старанно збудовані укріплення на висотах за Дніпром. От уже визволено й Полтаву. З Політуправління фронту прийшов дозвіл письменницькій бригаді рушати далі на захід, куди пересувався і штаб. Спакувавши нехитрий скарб, зібравши одержані пайки, ми вп'ятьох, збуджені й піднесені, впхалися в тісну залізну коробку віліса і, хоча череванів серед нас не було, буквально влипли один в одного і дружно разом підстрибували на вибоях, ямах і вирвах понівечених доріг Полтавщини. Переганяли частини, що йшли до фронту, і солдати здивовано дивилися на дивоглядну компанію, яка минала їх. Ідуть люди з щойно визволених містечок? Так не в той бік прямують. Спіймані шпигуни? Так нема конвоїрів. Вертають з евакуації? Так зарано. Представники влади, що поспішають до своїх округ? Так начальственого в них анітрохи. Кумедні диваки натягли свої пожмакані кепочки на самі вуха, щоб не здуло вітром, замотали худі шиї в картаті кашне, загорнулися в довгополі заляпані гряззю пальта та й крутять головами в усі боки і то схвильовано вигукують, то похмуро змовкають, бачачи навколо страшні картини

гітлерівського оскаженілого розбою. Небагато вціліло будиночків на околиці колись такої затишної, лагідної Полтави. Ми спинилися на центральній площі і, скинувши кепки, довго мовчки вглядалися в розколоті жаром пожеж, закіптюжені смугами тяжкого диму стіни будинку музею, спорудженого колись Юриним другом Професором. Він, цей славетний дім, був такий рідний і такий втішливий, такий спокійний і привітний, світлий і барвистий в тій м'якій і плавній традиції барв, що притаманна і миргородським килимам, і решетилівським вишивкам, і опішнянським тарелям. "Що вони наробили! Що вони наробили!" — ледве ворушачи ствердлими від зненависті вустами, повторював Юра. Гітлерівці, пограбувавши музей і найцінніше повивозивши до фатерлянду. потім підпалили прекрасний будинок. Згинули настінні панно С. Васильківського, повідпадали кахлі, почорніли узорні мури. Думалося, що цей унікальний утвір архітектурного мистецтва пропав навіки. На щастя, як то виявилось невдовзі, ми помилилися в своїй безнадії. Творчим трудом народу будинок було відроджено. А тоді біля руїн будинку, як здавна, так і зараз, сидів на посіченому кулями постаменті величавий Шевченко. "Де б ми не їхали, а він уже перед нами. Ішов, певне, з передовими", — шанобливо сказав Юра і поклав обгорілу віть тополі до підніжжя Тарасові.

Поблизу Гребінки ми наздогнали штаб. Юра ходив дедалі більше й більше стривожений, замислений. Я бачив, що він носить у собі якусь невідступну думку, але не хоче чи не наважиться її висловити. Я вчепився в нього, і він сказав, що іще в Харкові дізнався: його мати й сестра під час відступу дійшли до села Кулажинці, під Пирятином, і там їх застукали німці. Живуть? Вбили? Він не знає, а село ж відсіль так недалеко. Чи має він право попросити віліс? Бодай на дві-три години? Я розповів членові Військової ради фронту про Юрину велику турботу. Той сказав: "Поїдемо моїм вілісом. На дві-три години я зможу відірватись". І ми поїхали. Це були землі тотального

знищення. На попелиську сіл жаско і люто, як згорілий ліс, волали до неба чорні комини, зяяли ями і льохи. Старий дід сидів, похнюпившись, на царині і підвівся, коли машина спинилася біля нього. "Ви не знаєте, чи є тут такі Яновські? Дві женщини. Живуть? А де?" Дід показав рукою: "Далі. Он там, в кутку села". Яновський заплющив очі. Я боявся, що він знепритомніє. Машина рушила.

Під чорним потрощеним комином над жалюгідним огниськом вовтузилися дві жіночі постаті. Ближче не під'їхати. Заважали ями і руїни. Ми пішли втрьох. Юра своїми короткозорими очима вдивився в жінок, що звелися й закам'яніли, вгледівши гурток несподіваних прибульців. Юра скрикнув: "Мамо!" — і ступив наперед. Жінки не ворухнулись. Юра ступив ще ближче і простягнув руки до старшої. Вона вгляділася, кинулася і мовчки впала йому на груди. Кинулася й молодша. Ми спинилися віддалік. їм треба було в цю мить бути самим. Вони не плакали і навіть не говорили, тільки пригортались одне до одного. Дві жінки в обшарпаному, обгорілому, так-сяк підтиканому одязі — і син одної, брат другої. Ми не бачили їхніх облич, але вони не плакали — і це було найразючіше. Мати перша схаменулася і кинулася до кабиці. "Голодні ж, голодні ж, голодні", — повторювала. Підвладна незмовклому за жодних злигоднів чуттю гостинності, що властиве єству української селянки, почала порпатись, сипати якусь потерть у глечика, викладати з торби сухарі. Юра відійшов убік і став до нас спиною. Я думаю, що він плакав. Генерал спинив Юрину матір: "Не треба". Порученець приніс хліб, консерви, ковбасу, горілку, масло. На спаленій, витоптаній землі ми сіли кружкома і випили чарку за Юрину матір, за сестру, за перемогу. Баритись було ніяк. Почали збиратися. Мати підійшла й перехрестила Юру, що ніяково стягнув кепку. Поміж сумних руїн лишав він своїх рідних, ожилих, збадьорілих побаченням, підкріплених невеличкими запасами, які ми їм залишили. Згодом мати і сестра Яновського переїхали до Києва,

де мати й оселилася в сина, де й припала останнім цілунком до нього, мертвого, і схилилася, молячись, перед його могилою.

Штаб стояв у селі Требухові. Деякі працівники Політуправління, а з ними й наша письменницька група розташувалися в сусідньому селі Гоголеві, старовинному Шевченковому Оглаві. Жили в школі. За кілька кілометрів од нас гримів фронт. Почався історичний бій за Дніпро. На південь од Києва наші воїни героїчним стрибком оволоділи так званим Букринським плацдармом. Це була придніпрова, вкрита гаями та ярugами місцевість, де колись стояв славетний козацький Трахтемирівський монастир. Звідсіля командування планувало завдати рішучого удару. Нам дозволили приїхати у Букрин. Минаємо стародавні, ще раз у віках — і, певне, найжорстокіше — поруйновані церкви Переяслава. Поспішаємо, не можемо спинитись. Далі. Далі. До Дніпра. І ось він, скаламучений вибухами, почорнілий від попелу, обвуглених дощок, уламків човнів, плотів, понтонів, возів. Він грізно плинув, колихаючи на хвилях трупи і у ворожих, зелено-синявих мундирчиках, і в рідних, що навівають нам біль, гімнастерках. Поміж гримаючих стовпів вибухів сновигали човни і плоти. Перевозили людей, гармати, амуніцію, витягали трупи, підбирали оглушену рибу. Панував напружений рух, насторожений настрій передової лінії. Мало не шарпнувши залізними черевцями лісистих пагорбів, промчав понад Дніпром блискавичний клин штурмовиків. Навколо них спалахнув рій білих розривів. І враз ми, жахаючись, побачили, як потягся за одним з літаків чорний хвіст диму; літак крутнув і шугнув за лозами коси в дніпрову глибінь. Юра, можливо, вперше побачив, як гинуть соколи. О, не часто вони уникали загибелі так, як описав був він два роки тому в новелі про "яструбка". Аби не забракло сили описати правду бою, навіть вдалого бою, точними і строгими словами! Мені цих слів бракує. Тяжко відтворити атмосферу, якою ми дихали на спостережному пункті Букринського плацдарму, ми, такі, здавалось би, тут недоречні і навіть непотрібні з-поміж воїнів,

що маломовне, розважливо і твердо робили своє тяжке діло нещадної боротьби. Ми тільки дивились, щоб потім оповісти людям, щоб і діти знали, внукам розказали... Битва розгорталась перед нами у своїй величі й простоті. Ми бачили, як просто зводились люди, йдучи в атаку, як просто спалахував над танком гострий гримучий виблиск і танк вгортався димом, як просто гармаші витягали з-за чагарів гармату і били в протилежний чагар. Пробитись не вдалося. Атака захлинулась. Ми вертались. На переправу налетіли бомбардувальники. Ми вертались, омиті водою Дніпра, омиті чистим почуттям гордості, віри і скорботи.

Знов сільська хата. Тхне вогкістю, зів'ялим листям, м'яким тліном листопаду. Солодко і п'янюче пахне пожовклий лозняк, крізь який ми плазом пробираємось, щоб через його сплетені віти глянути на той бік Дніпра, на парки Києва. Юра, поправляючи окуляри, повзе і тяжко дихає. Йому важко, йому і гірко, і жадано глянути на силуети таких уже до нього близьких і таких для нього ще не досяжних будівель Києва. Ми бачимо навіть без бінокля, як по даху високого Будинку Ради Народних Комісарів перебігають чорні фігурки ворогів. Обшарпана і померхла височіє лаврська дзвіниця. Там німецький спостережний пункт. Звідтіль скеровують політ крекітливих мін, що риють перед нами пісок пляжу. Ми відповзаємо назад. Знову тьмяні кімнати школи. Знову чекання. Копиленка й Антокольського відкликають до Москви. Приїздить Довженко. Він, як завжди, поривчастий, нетерплячий, промовистий. Він єдиний з-поміж нас стрункий, підтягнутий, елегантний у своїй полковницькій, добре підігнаній до його ладної статури формі. Ми знаємо, що повз наше село, прикриваючись туманами і ночами, притлумлюючи стукіт і гуркіт, сунуть до переправи через Десну колони танків, примовклі шереги піхоти, верениці гармат. Цілу танкову армію, масу артилерії за кілька днів було перекинуто з півдня, від Києва, з Букрина, на північ, за Десну. Звідси почнеться новий наступ. Дивом військового мистецтва

назвуть історики цю операцію пересування таких огромів війська через дві сотні кілометрів, через три переправи буквально під носом ворога. Війська просувалися лише вночі або коли наповзали густі вечірні та вранішні тумани. Через Десну для переправи танкового авангарду не будували моста. Генерал А. Кравченко, командуючий 5-м танковим корпусом, вирішив переправити перші танки своїм ходом через Десну по піщаному броду, з труднощами розшуканому й позначеному встромленими в дно дороговказами. Вода на броді стояла вище за норму, дозволену для переходу танків по дну ріки. Винахідливість і сміливість дали змогу переправити шістдесят машин. Лише три загрузли, й довелося витягати їх тросами. Танки допомогли передовим частинам розтоптати лівобережні укріплення німців і вийти на берег Дніпра. Ворог не дізнався про пересування величезних мас війська. Гадав, що це просто стратегічна хитрість, маневр допоміжний, спрямований на те, щоб відтягти увагу від Букрина, звідки, мовляв, і треба чекати головного удару. Німецьке командування розібралося у страшній для нього правді запізно, коли на маленькі плацдарми, здобуті першими сміливцями в районі Новопетрівців та Лютежа, ринули підкріплення, а за ними потоки піхоти, артилерії, танків. Ворога затискали могутні сталеві лабети. Він був уже приречений і, певне, відчував це.

Втрьох ми надвечір знову повзли верболозами до Дніпра. Місто лежало за чорними пагорбами. Деколи в глухому небі висне зелений спалах ракет. Де-не-де промигоче різкий пунктир трасуючих куль. Тиша гнітить, удавана, примусова, до краю напружена тиша. І раптом ми всім єством своїм здригнулись. Над Києвом беззвучно звівся величезний, зубчастий, іржавий, розжарений вінець. За горами запалали пожежі. Навіть найвищих їхніх омахів нам не видно. Лише багровий, пульсуючий відсвіт. "Німці палять Київ", — прошепотів Довженко. Ми мовчали, боляче, до запаморочення нездвижно вглядаючись у колючу корону над тортурованим містом.

Тієї ж ночі ми перебралися зі школи в хутірець над Десною. Невіддалік була переправа і через Дніпро. Гуркотіло дужче й дужче. Відблиски то пригасали, то коливались на навислих полотнищах хмар. Ми все-таки вирішили подрімати. Довженко виліз на піч, де сушилося хазяйчине просо. Ми — на підлозі. Хазяї, як звикли, подалися до льоху. Впав сон. Він перервався, бо хтось нагло розчинив двері. В очі вдарив промінь електричного ліхтарика. "Моментально вставать. Нас ждуть на переправі. — Ми по голосу впізнали знайомого полковника зі штабу фронту. — Сьогодні вирішальний удар". Водоспадом скотилося просо з печі. Сашко скочив і почав натягати чоботи, кричачи на нас, щоб поспішали. Юра шукав окуляри, зав'язував черевики, якось дуже вже по-цивільному обтрушував од проса й соломи своє поруділе пальтечко. Збирання було недовге. Хазяї, вибравшись з льоху, внесли води. Два хлюпки, щоб пригасити запашілі обличчя. Ми були готові. Нас опанувало якесь дивне відчуття. Воно навіть скидалось на спокій. Воно долало душевну метушню, як щось .недоречне і негідне. Прийшла ота година, на яку ми так чекали, знаючи, що вона прийде. Вона прийшла. Ще темно було, коли переправлялись через Десну, але вже забіліли над чорним Дніпром розкидані на горбах хати Новопетрівців. Не всі згоріли. Біля одної, до якої зі всіх кінців ТЯГАЙСЯ пуки дротів, стояли машини. Тут розташувався командний пункт фронту; спостережний пункт було перенесено ще далі, за Новопетрівці, звідкіля видніла стіна Пуща-Водицьких лісів, де проходила лінія німецької оборони. Було близько четвертої години ранку. Час їхати на спостережний пункт. Нам дали одну з машин. Ми мовчки сіли й рушили. Повз продірявлену снарядами церкву, повз димучі згарища на царину, в глибоку траншею, на спостережний пункт. Припав до труби перископа невисокий, кремезний чоловік. Він оглянувся. Жуков. Поруч нього генерал Ватутін, Красовський. Жуков глянув на годинник. Ватутін кивнув головою. Раптом усе і вгорі, і внизу, і зі всіх сторін стало ревом, гуркотом, двигтінням. Постріл неймовірної сили потряс землю і

небо. Штурмовий залп. Сталевий шторм. Вал вогню і грому. Димища та блискоти заслали Пуща-Водицький ліс, видний нам через амбразуру бліндажа. Підійшов Ватутін. Він прокричав: "Триста стволів на кілометр! Триста стволів..." Стало страшно. "По Києву? По Києву? По Києву?" — "Ні, — сказав генерал. — Не більше одного залпу. По комунікаціях. А головне — по їхній обороні на Ірпені й у Пущі-Водиці".

Ми втратили відчуття часу. Розвиднілось. Над бліндажем проревіли штурмовики, і за кілька секунд чути стало розриви їхніх бомб. Красовський гнівно кричав по телефону: "Куди б'ють? Далі за ліс. Ліс наш. Ліс наш". Йому відповіли по телефону. Гнів командуючого авіацією втишився. Він скинув кашкета н втирав спітніле обличчя. Ватутін, який прислухався до команди льотчикам, одвернувся і знову припав до амбразури. Наші частини, долаючи опір, просувалися далі й далі. Ми, щоб не заважати командуванню, перебрались до сусіднього бліндажа і не все чули, не все знали і не все розуміли. З бліндажів виходити не дозволяли, хоч дим перед лісом уже поволі розвіювався холодним вітерцем. Битва гриміла далі й далі, за лісами, над містом.

Було близько полудня, коли по траншеї назад, до замаскованої стоянки автомобілів, пішли командуючі. Вони взяли нас до своїх машин, що недовгою валкою з трьох вілісів виїхали на Київський шлях. Переганяючи частини піхоти, обминаючи гармати, стережучись танків, слухаючись наказів саперів, які складали обабіч шляху купи брудно-зелених смертоносних дисків, ми в'їздили в Київ.

Садки Куренівки. Будиночки в садках зяють вибитими вікнами, розчахнутими дверима, продірявленими стінами. Тільки наші воїни поспішають вулицею. Де ж кияни? Кілька днів тому німці вигнали й погнали на захід всіх киян, яких могли зловити. Отже, безлюдно? Ні. З льохів, зі склепів на цвинтарі, ще з

якихось сховів і притулків виходять люди. Кидаються до рідних воїнів, обіймають, цілують, плачуть, кричать, поспішають щось оповісти, чимось приголубити, вимовити якнайніжніші слова. Наші машини теж спиняються там, де вже зібрався, сплетений обіймами, гурток солдатів і цивільних людей. Жінки, діти, діди, змарнілі, обшарпані, збуджені до нестями. Вони кидаються і до нас. Обіймають, поспішають розповісти. Ми, навіть не розбираючи похапливо сказаних слів, розуміємо їхній зміст і відповідаємо так само похапцем, так само знетямлено, так само радісно і ніжно. Я потім хотів згадати, що ж ми говорили людям, що люди говорили нам. І не зміг. Почуття було таке сильне і небувале, що зітерло окремі деталі й слова. Тільки на фотографіях та на небагатьох метрах кіноплівки збереглися сцени тієї нашої першої зустрічі з рідними киянами. Фронтові фото— і кінокореспонденти усвідомили важливість усіх подробиць і фіксували їх пильно і завзято, втираючи з очей сльози, щоб не заважали вглядатися у видошукач.

До кінця днів своїх ні один з тих, хто входив тоді до щойно визволених вулиць Києва, не забув і не забуде страшної панорами гострих, стрімчастих, задимлених, покорчених, наїжачених руїн Хрещатика. Протоптаною ще за німців дорогою поміж руїн не проїхати. На ній багато мін. Пройти можна тільки стежкою. Ми пішли, насилу добираючи по цих жахливих рештках, де стояв той чи інший будинок. Він виникав у пам'яті, цілий, осяяний, і ставав у серці болем. Оце ріг Прорізної. Тут був дитячий універмаг, а навпроти — кінотеатр. Підемо вгору, до Золотих воріт. Безлюдно. Капотить холодна, похмура, печальна мжичка. Чути вибухи, кулеметну тріскотню, удари танкових гармат. Біля залізничного віадука наприкінці Червоноармійської ще точиться бій. Про це командуванню доповідає А. Кравченко і мчить далі, до своїх танкістів. Ми йдемо вгору маленьким мовчазним гуртком, і нам здається, що навколо тиша, хоч гримотить бій, з гуркотом щось валиться поміж руїн, тупочуть, тягнучи проводи, зв'язківці, поволі сунуть сапери,

прислухаючись до дзижчання своїх міношукачів. І враз у цій тиші ми, здригнувшись, чуємо крик. Згори до нас біжать дві постаті. Жінка і чоловік. Вимахують руками, щось невиразне вигукують, чи то плачуть, чи то сміються, кидаються обіймати. Чоловік пригортається до мене. Жінка обіймає Юру. Генерали, з якими ми йшли, спиняються і зацікавлено придивляються до цієї чудної і збудженої зустрічі. "Ви — Бажан, ви — Бажан!" — повторює чоловік. Я чую, яким Жаским і мертвотним сопухом тхне від нього. Чадом, попелом, тліном, потом, брудним тілом і тим моторошним духом, яким пахнуть близькі до шаленства, яким віє від душевнохворих. "Ви не пізнаєте мене? Я ж Шульман, художник з першого кінотеатру", — лепече мені чоловік, поспішаючи і нервуючи, що я його не впізнаю. Боже мій, коли б я навіть пам'ятав художника з першого кінотеатру, то хіба можна було б упізнати будь-кого в цьому нещасному, схудлому, зблідлому, мало не божевільному створінні, яке припало до мене, шукаючи тепла, дружності, співчуття? Юра, обіймаючи за плечі не менш змучену, нещасну, латаною хусткою обмотану жінку, дивиться безпорадно й розгублено. Порученці, що супроводжували генералів, ступили були наперед, щоб одтягти жінку від Юри. Жуков сердито гукнув на них, і вони спинились. Один з порученців відкоркував термос і налив у кришку гарячого чаю. Шульман, обпікаючи губи, жадібно випив. Він трохи заспокоївся й оповів нам свою історію. Він з жовтня 1941 року два роки просидів чи, точніше, простояв у великій грубці їхньої квартири, де влаштував собі сховок, вибравши цеглу. Жінка-українка лише вночі випускала його з цієї гнітючої камери. Він у шкарпетках, щоб не почули сусіди, трохи проходжувався по кімнаті, розминав застигле тіло. Жінка десь почала працювати, приносила жалюгідний пайок, годувала чоловіка. І так два роки. Коли Шульман нас побачив, це були його перші кроки під давно не баченим небом, хай похмурим, хай пройнятим вітром і сльотою, але рідним, але вільним, але своїм. Він упізнав Юру й мене, бо знав нас ще по роботі на кінофабриці. Ми всі стояли навколо цих двох змучених людей і

слухали, хвилюючись, їхню повість. Така була одна з перших зустрічей і бесід з визволеними киянами. Друга відбулася біля Золотих воріт. До нас підійшло чотири чоловіки. Виявилося, що це співробітники Інституту мікробіології Академії наук УРСР. Вони того дня, коли німці почали виганяти міське населення, залізли в підвал інституту, де був басейн з водою, попросили їх замурувати і там без повітря, без світла, жуючи сухарі й запиваючи тухлою водою, сиділи й прислухались до відлуння канонади, радіючи, що вона зростала й зростала на силі, наближаючись до їхньої вулиці. Раптом гуркоти вщухли. Вибравши із замурованого підвального віконця цеглину, люди почули кроки солдатів, постріли і голоси. Солдати перегукувались по-російськи. Наші! Добровільні в'язні розбили мур і вибігли на волю. Наші! Їхнє щастя було безмежне. Воно було і нашим щастям. Ми їх обійняли, приголубили, нагодували на ходу, чим могли, записали їхні прізвища, адреси, щоб допомогти ім і далі. Про них було сказано в доповідному листі про Визволення Києва, надісланому від командування фронту Й. В. Сталіну.

Ми йшли Володимирською вулицею до пам'ятника Шевченкові, до університету. Університет палахкотів і стрясався від вибухів. Перед тим, як підпалити, окупанти натягали туди мін, бомб, вибухівки. Гуготіння полум'я, тяжкі навали диму, оглушливі удари, свист осколків. Зрізані ними гілляки падали на алеї скверу. Бронзовий Кобзар стояв, вдивляючись в охоплений вогнем університет. Зір ного був сумний і гнівний. Ми скинули кашкети. "Здрастуй, Тарасе", — сказав хтось із нас. Тарас і тут, у своєму Києві, навпроти університету, де він мав викладати, зустрів нас, урочистий і безмовний. Слів забракло і нам. Ми Довго-довго мовчали. Але годі. Ніч наповзає на місто, на руїни, на згарища. Сунуть хмари, їхні звислі черева багровіють од спалахів пожеж і канонади, що долинає з заходу. Густішає сльота. Кінчається день, водночас і без краю радісний, і суворий. День подвійного свята: 26-ї річниці Великого Жовтня і

першої доби визволеного Києва. Командуванню треба бути на КП. Треба особисто говорити зі Ставкою. В Києві ще нема звідки. Вертаємо в Новопетрівці, звідки на світанку знову виїдемо до Києва. Цього разу човном. Причалюємо біля висадженого Ланцюгового мосту. На обох берегах — рух машин, юрби людей. Сапери починають наводити міст, який через днів десять відіграє таку важливу роль, коли в короткі терміни буде переправлена на правий берег гвардійська армія генерала Гречка, що дала нищівну відсіч армадам Манштейна, які Знов почали були перти на Київ. Але це станеться через днів десять, а сьогодні, 7 листопада, вулицями Печорська знов ідемо до Хрещатика. Тут вулиці ще порожні. З відчиненими дверима, з побитими вікнами стоять печорські будиночки. На порозі валяється якийсь скарб, подушки, торби, пожмакані плаття. Німці квапилися, виганяючи людей, так що не встигли й пограбувати їх акуратно. Ми заходимо в один з будиночків. У передпокої на підлозі лежить труп старого чоловіка. Він, видно, не в силі був іти. Фашисти його застрелили. Сашко скинув кашкета і схилився на одне коліно. "Сьогодні почнемо збирати мертвих і ховати, — сказав військовий, що ішов з нами. їх було багато, цих киян, застрелених окупантами, коли вони "чистили" Київ. Тим часом на вулицях почали з'являтися люди. Вони верталися додому, на тачках, дитячих візках, ручних таратайках везучи те убоге майно, що не трапило до рук грабіжників. Старі жінки, діти, каліки, сивобороді діди. Вони спинялися, щоб поговорити з нами. Виникало щось подібне до мітингів — ні, радше, до схвильованих розмов про пережите. Юра пильно вслухався в кожне слово, закріплюючи в пам'яті все для нього найважливіше. Воно ввійшло в його душу, збагачуючи, терзаючи, обтяжуючи і зміцнюючи її. Воно потім вкарбувалося в стримано-патетичні, в прості й стрункі, мов литі з металу, з бронзи гніву і благородства, рядки його нарисів сорок третього року, в рядки його "Київських оповідань".

Через кілька днів Манштейн зробив одчайдушну спробу прорватися до Києва. Знову стало виразніше й виразніше чути канонаду. Особливо там, на околиці, де жовтими пісками, насипаними на чорні ряди розпластаних і обгорілих людських тіл, зяяв один з найжахливіших ярів планети — Бабин яр. Про нього згадає Юра, коли в Нюрнберзі вдивлятиметься то в закам'янілі з переляку, то в скорчені люттю обличчя тих розенбергів, герінгів, заукелів, кейтелів, з чиїх наказів почав своїм страшним чадом спалюваних трупів дихати на всю планету київський яр. Людство ще не дізналося тоді про десятки подібних місць тортур і знищень, влаштованих гітлерівцями і на польській землі, і на австрійській, і на питомій німецькій, навіть на порослій буковим лісом горі над Веймаром, де сто тридцять років тому блукав Гете. Але що гітлерівцям до великого німця? І другий великий німець — Ернст Тельман — падає, ними застрелений, на застелену людським попелом долівку катівні. Ми тоді не знали ще назв ні Освенціму, ні Тремблінки, ні Дахау, ні Бухенвальду. І один із закордонних кореспондентів, яких я в перші дні визволення Києва привіз до Бабиного яру, вимовив, тремтячи й задихаючись: "Я стою на найстрашнішому місці землі". Юра чув, що казала на Нюрнберзькому процесі його землячка, яка виповзла з купи постріляних гітлерівцями людських тіл і чудом лишилася жива, врятована киянами, і ще повніше розумів значення незрівнянного історичного подвигу, звершеного радянським народом в ім'я рятунку людства, людськості, людяності.

Ми стояли з групою кореспондентів союзних держав, а перед нами на заході, на Житомирському шосе, безперервно ревли мотори потужних колон танкової армії, а далі, в напрямі Брусилова, чутніше й чутніше гриміла канонада. Можна було розрізнити навіть окремі вибухи найважчих снарядів. Ішов великий бій за Київ. Манштейнові армії було спинено, вони подалися назад, люто огризаючись і гинучи.

У Києві мав відбутися перший велелюдний мітинг визволених киян. Ворожі літаки вже не наважувались удень з'являтися над містом. Кияни верталися до своїх осель. З домів частіше віяло не чадом згарищ і не духом пустки та смерті, а запахом готованої на "буржуйках" чи на маленьких огнищах звичної, дуже нещедрої людської їжі. Яновський у ці дні жадібно шукав зустрічей і бесід з воїнами, з киянами. Він насичував свою пам'ять розповідями, фактами, подіями, подвигами, образами радянських людей — чи то воїнів, чи то цивільних киян, трударів, дітей, інвалідів. У "Київських оповіданнях" ми читатимемо згодом про них.

На мітингу, що мав відбутися біля пам'ятника Шевченку, хотілося, висловлюючи найглибші почуття визволених киян, прийняти лист подяки Радянському урядові, радянському війську, братньому російському народові. Такі листи були на мітингу схвильовано заслухані, одностайно схвалені. В них є багато слів, породжених високим піднесенням почувань Яновського й Довженка, які брали участь у підготовці цих історичних документів. Юри і Сашка на самому мітингу, оскільки я пригадую, не було. Вони мусили виїхати до Москви, щоб невдовзі повернутися.

Юра оселився в письменницькому домі, в квартирі, де жив до війни. Я вже казав, що чудом збереглися його укоханий секретер і освячена, як талісман, модель бригантини. Зі звезених до Академічної бібліотеки книжок бібліотекарі часто приносили книги, позначені його автографом. Юра з запалом рушав у відрядження по Україні до Херсона, а потім аж за Карпати, де відбувалась історична подія возз'єднання цих прадавніх українських земель зі своєю великою Вітчизною. Після поїздки понад Дніпром, повз Черкаси і далі рідними кіровоградськими степами Яновський записував до щоденника вкрай схвильовані слова: "їдемо по Україні — неймовірна руїна… Жінки, дівчата косять, в'яжуть, віють, возять на коровах, носять

важкі мішки, працюють просто каторжно — і ні тіні скарги. Руки їм треба цілувати, на коліна стати перед нашими людьми. Сміються, жартують. А в кожній сім'ї горе, кожна когось-то загубила". Великий біль. Велика любов. Велике 'Й чисте серце вмістило в собі їхню незмірність.

Наприкінці сорок п'ятого року Юрій виїздить до Нюрнберга кореспондентом газети "Правда Украины". Ми бачилися в ці роки рідко. Юра був зайнятий своїми письменницькими й газетярськими трудами, а в мене в Раді Народних Комісарів справ було більше як по горло, і лише вад ранок я повертався додому, заклопотаний і виснажений. Проте ми часом зустрічалися, ходили алеями Ботанічного саду, говорили трохи і про свою роботу. Юра казав мені, що збирається працювати над більшим твором. Це було ще перед від'їздом його до Нюрнберга. В ньому зрів уже план роману, якому він, закінчивши його в 1947 році, дав назву "Жива вода", а потім, десь через років два, переробив і назвав "Мир".

"Жива вода" стала для Юри водою гіркою, а то й найгіркішою, хоч витекла вона з чистого джерела його чулої і вразливої душі. В цьому романі втілилося те, що ввійшло в свідомість Яновського, коли він проїздив і проходив шляхами війни по щойно визволеній землі України. Опис потрощеного Гапчиного подвір'я, яким розпочинається роман, — я в ньому до деталей впізнаю страшну картину руїни й біди, яку ми уздріли, коли приїхали до Юриної матері. Той же закіптюжений, обпалений, кричущий у небо димар. Та ж земля, порита вирвами від снарядів і бомб. Той же попіл і погар хати. Навіть та ж сама гола, тоненька, дивом вціліла вишня. Весь роман — це щоденник переживань, вболівань і радощів Юри від гостро врізаних у його пам'ять картин — пейзажів, речей війни, від усім серцем сприйнятих тодішніх зустрічей і бесід. Він спостерігав і перші осінні роботи на ще завалених залізяччям війни землях, і залпи радянських батарей на Букринському плацдармі, і

повернення воїнів до рідних осель — воїнів, не тільки втомлених тяжкою працею смертельного двобою, а часто й покалічених ворожою сталлю, оглухлих від контузій, посліплих од вибухів. Юра бачив і радість, найбільшу зі всіх досі знаних людям, і горе, найтяжче зі всіх людьми пережитих нещасть. Книга про живу воду визволення, що омивала і гоїла людські душі, була чи не найстрункішою зі всіх Юриних повістей, хоч у ній, як, либонь, і в кожному творі, писаному поривно, були і вади, і місця непродумані, і недоречності. Проте вони при неупередженому ставленні до книги не давали підстав для тієї гострої критики, якій роман Яновського було піддано. Мені нелегко про це писати, але і я тоді виступив так, як не повинен був виступати. Не зітер і не зітру цього зі своєї пам'яті, не скину цього тягаря.

Довгий час я не міг зважитись на зустріч з Юрою. Він жив тоді дуже похмуро, вражений до глибини душі викривленням тих намірів і почувань гарячого радянського патріотизму, віри в народ і партію, які він вклав у образи свого твору. І от він подзвонив мені. Я, хвилюючись, спитав його, чи зможемо побачитись. "Так, — відповів Юра. — Приходь надвечір до Ботанічного саду. Погуляємо". Я повільно поклав телефонну трубку. Мені стало і тепло, і гостро боляче. Чулість душі мойого друга була для нього, як дихання, природною і життєво конечною. Надвечір я пішов до парку і, чекаючи, присів на цямрину басейну. Підвівся, коли крізь блакитний димок смеркання побачив, що він іде. Його лице було схудле і строге. Ми неквапливо пішли алеєю. Він питав мене про речі буденні і звичні. Я раптом спинився, глянув йому в очі і вимовив: "Юро..." Він зрозумів, про що я хочу говорити. "Ти знаєш, що я пережив, — сказав Юра. — Я знаю, що ти відчуваєш. Більше про це не треба". І рушив далі, вдаючи, наче його насамперед цікавлять розмаїті мої клопоти на роботі.

Високі осокори шуміли липким весняним листям над басейном Ботанічного саду. "Зацвіли сади буйним білим цвітом,

наче повалилися в пахучі тумани. Під хатою на сонці сіла мати з немовлям, уперше винісши сина до ясного, мирного неба. Поп'ялися трави, побралося листя на деревах". Це з кінцівки роману "Мир". Про весну. Була весна 1948 року. До Яновського поволі вертався спокій і творча спрага. Він писав свої "Київські оповідання". Його під-тримували друзі київські й московські. Майже водночас з появою на шпальтах української періодики оповідань з київського циклу вони були надруковані в журналі "Знамя", де про долю Яновського постійно турбувався редактор журналу Всеволод Вишневський, сердечно подруживши з Яновським під час спільного перебування в Нюрнберзі на процесі воєнних злочинців. Ця дружба видатних письменників лишалась до кінця їхнього життя вірною й незмінною. Разом з В. Вишневським увагу й повагу до Яновського поділяли й інші літератори Москви, схвально зустрівши перші "Київські оповідання".

Штучно створена навколо творчості Яновського атмосфера недоброзичливості поступово пригасала. Яновський обережно вслуховувався в зичливі голоси, яких він давно вже не чув. Проте, коли вночі в квартирі задзеленчав телефон, він, не повіривши, схвильовано, ошелешено кілька разів перепитував: "Невже? Чи справді? Чи так?" Малознайомий журналіст переказав Яновському щойно одержане повідомлення про нагородження його книги "Київські оповідання" Державною премією СРСР. "Ми всі тут радіємо", — сказав журналіст. Ще пізніше вночі Юрі подзвонив по телефону з Москви Всеволод Вишневський, торжествуючи і гучно радіючи.

Сталася справді радісна, справедлива, добра подія в літературному житті. Вона змінила ставлення до Яновського з боку різних літературних установ. Вона повернула Юрі його роками вироблений триб життя, інколи перейняту іронією тиху задуму, чистосердну, глибоку довіру до буття і до людей. Всім серцем він поривався — після всього пережитого ще жадібніше,

ще закоханіше — до людей, до молоді. Уважно вчитувався в твори молодих письменників, шукаючи в них те справді талановите, що напувало його радістю і ставало надією літератури. Це він перший провістив О. Гончареві добрий початок його літературного життя. Це він, уважно стежачи за розвитком А. Малишка, щиро говорив йому про формальні недогляди й мовні огріхи книги "За синім морем". Це він з пошаною і розумінням високого інтернаціоналістичного значення поезії П. Тичини писав про свого вірного давнього друга: "Талант його в повному розцвіті, він слуга і співець народу, плоть од плоті і кість од кості його, скромний, трудолюбний, кращий з кращих в радянській літературі України". Вся літературна путь Яновського була осяяна промінням гоголівського живлющого слова, і він знову, хворий, знеможений, виїздить до Яновщини, щоб ще раз напитися криничної води із землі, топтаної дитячими ногами генія. Він знову їде побачити круті терикони Донбасу, ласкаві гаї Полтавщини. "Щедрий вечір, добрий вечір, добрим людям на здоров'я". Грає річка пісні, грає мова, виносячи на береги Юриних зошитів осяйні розсипи самоцвітних слів. В них — віра в людину, в мудрість суспільства, що виховує людей, рятує їх у біді, але різко відкидає від себе все віджиле, себелюбне, егоїстичне, міщанське. Такого в житті ще багато. Юрій це знає і пише колючі рядки п'єси про дочку прокурора. В її персонажах можна впізнати і декого з Юриного оточення, навіть з Юриної родини. П'єса живе своїм, вихопленим з тогочасності життям, в якому процеси становлення моралі, людської достойності і честі розвиваються з новою силою, спотужнілою від великих почувань, пристрастей і подвигів недавно здобутої, небувалої перемоги. Може, й мали деякі підстави ті, хто закидав п'єсі Яновського нотки мелодраматичності, але де доведено, що мелодрама — вид негідний і непотрібний для літератури соціалістичного реалізму? Дивитися п'єсу Яновського йшли люди охоче. Дивлячись виставу, плакали, обурювалися, раділи, сміялись. Ми а іною пішли на прем'єру. Ми бачили, як щиро й

палко й сприймають люди твір Яновського, сповнений вимогливості і віри в добро. Ми бачили, як при кожному вибуху оплесків здригається і блідне Юрій. Блідне від так давно не пізнаваного щастя духовного єднання з масою, від призабутої радості відчувати вдячність і схвильованість аудиторії. Розгублений, зворушений, напружено стриманий у Ірухах, вийшов він наприкінці вистави вклонитися глядачеві. Я вже казав про це. Ми бачили, як глибоко і радісно хвилюється Юра, але думали, що радість не може заподіяти лиха. Виявляється, інколи вона завдає і фатального удару. Хворе, пошарпане серце часом не може знести її доброго віяння. Вона розірвала серце Юри, коли він — іще раз — ішов жаждиво напитися живлющої для кожного митця радості успіху.

Я про смерть Юри дізнався вночі, в заваленому сніговими кучугурами Тульчині. В хату постукали й принесли телеграму. При мерехтливому світлі свічки я сидів над Жовтавим аркушиком повідомлення до світанку. Багато, дуже багато треба було продумати і пережити. Надто багато. Хіба ночі вистачить? Хіба вистачить і років? Шибка маленького віконця посиніла. Почався морозний лютневий світанок. Час було рушати кілометрів за тридцять до станції, щоб не спізнитися на поїзд, щоб не спізнитись туди, де я мусив, де я не міг, де я не смів не бути. Хай буде разючий біль, хай буде мовчазний крик, хай буде невигойна туга...

Він лежав у залі письменницького клубу. Над ним ридав Шопен, гірко і сумно пахли хризантеми. Він лежав і був дуже красивий. Спокійно поклав між квітів худі, пожовклі руки. Очі, затулені неважкими повіками, непорушно дивилися вгору.

Ти не помітив мого приходу. Ні тіні докору, ні променя привіту не промайнуло по твоєму різьблено чіткому і чистому обличчю. Навіть тої ночі, коли невдовзі світанок востаннє осяє твоє лице, воно зберігало в собі щось вічно ясне, чудесно

хлопчаче, трішки визивне й занозисте, зберігало приховану під високим лобом світлу мисль, яка просвічувала крізь поважність моторошно величної задуми.

Біля тебе незмінно стояли на варті друзі. Стояли і вночі, чергуючись і виходячи до сусідньої кімнати, щоб відпочити, присісти, прошепотіти один одному слова печальні і важливі. Була глибока ніч, коли я лишився біля тебе сам, підійшов і глянув у твої заплющені всевидющі очі. Я мусив тобі стільки ще сказати. Не встиг. Не встигну виказати навіть мовчанням. Не поділюся з тобою недомовленим. Понесу в собі. В дальші літа, до краю. Кінчилася путь твоя. Кінчається путь моя. Радощі. Болі. Тривоги. Піднесення. Вранці хурделі шумлива крутія. Білі квіти по білому снігу розплескані. І враз Леонтовича жалібний марш. Отак козака понесуть у безсмертя. Не віднесуть од людей. Ти з нами, ти наш. Ти впав Україні на руки простерті. Ти впав, але знову станеш назустріч осяяній ері. Парусе-парусе, куди ти прянеш? Далеч розкрилась привітно, мов двері. Виходь, дальнозорий майстер стрімливого корабля, на варту свою незмінну, на почесну вахту довір'я — і світло небачених літ тебе привітає здаля, і в небі засяють тобі іще не відкриті сузір'я. О ні, козака не несуть — він знову підвівся і йде, і суджено майстрові дальню путь — нема їй кінця ніде. Іди ж, незабутній, в майбутню даль, щоб нащадкам, немов заповітну дідизну, куту тобою троянду залізну передати, як добрий і щедрий коваль.

1979